

Bij de jaarwisseling.

Het is het afgelopen jaar voor de medewerkers van Kamp Amersfoort een druk jaar geweest. Het aantal bezoekers nam toe met ruim 13.500 tot een totaal van 37.500. Daarnaast vroegen ook een groot aantal andere activiteiten om intensieve aandacht. Het is verheugend dat de belangstelling voor Kamp Amersfoort en de lering die er uit de geschiedenis getrokken kan worden nog steeds toeneemt. Vooral voor de vorming of opvang van militairen die geconfronteerd worden of zijn met extreme situaties tijdens uitzendingen blijkt Kamp Amersfoort een zinvolle bijdrage te kunnen leveren. Ook de belangstelling vanuit het onderwijs neemt nog altijd toe. Deze grote belangstelling heeft echter ook zijn keerzijde. Zo lopen wij zowel qua bemensing als qua accommodatie aan tegen het maximum van wat nog opgevangen kan worden.

Binnen het bestuur is dan ook een discussie op gang gekomen hoe wij met deze overweldigende belangstelling om moeten gaan. Het is de bedoeling in goed overleg met de direct belanghebbenden dit voorjaar te komen met een toekomstvisie.

Het komende jaar zal in veel opzichten een bijzonder jaar worden. Zo zal na jaren intensieve lobby eindelijk de naamswijziging van Appelweg in de Loes van Overeemlaan gerealiseerd worden. Ook lijkt er een aanvang genomen te kunnen worden met de plannen voor uitbreiding en herinrichting van het terrein met de voormalige begraafplaats en een deel van het voormalige loopgravenstelsel dat daarin nog aanwezig is.

Op tal van manieren wordt gewerkt aan het verder uitbouwen van de aspecten educatie en bezinning. Ook hier hopen we dit jaar belangrijke vorderingen te kunnen maken. Zo zal er dankzij een groot aantal bijdragen een film worden gemaakt over het heden en verleden van Kamp Amersfoort.

En tot slot zullen wij afscheid nemen van Cees Biezeveld als directeur. Cees heeft op zijn eigen kenmerkende manier met een grote betrokkenheid en een niet aflatende inzet veel werk verzet in de afgelopen jaren en niet zonder succes. Zijn vertrek markeert de overgang naar een andere fase waarbij de toekomst van Kamp Amersfoort middels een adequate organisatie veilig verankerd moet worden. De eerste stappen hiertoe zijn ondertussen al gezet en op korte termijn zal de procedure voor het aantrekken van een nieuwe directeur worden gestart.

Uiteraard is dit alles alleen mogelijk dankzij de inzet van een groot aantal zeer betrokken medewerkers veelal op vrijwillige basis. Graag wil ik alle betrokkenen hartelijk dank zeggen voor hun inzet. Tot slot wens ik graag alle lezers een gezond, voorspoedig maar vooral ook vredig 2008 toe.

Ir. M. van Hoogevest, voorzitter.

**Op zaterdag 19 april 2008 wordt om 14.00 uur de Kamp Amersfoort-herdenking gehouden, om 20.00 uur de traditionele herdenkingslezing.
Gebruik de aanmeldingsformulieren om uw plaats te reserveren!**

ISSN 1574-2075

Informatiebulletin

© Stichting Nationaal Monument
Kamp Amersfoort

Opgericht 28 maart 2000
Register Kamer van Koophandel
Gooi- en Eemland: 32079321
Fiscaal nr. ANBI: 8163.52.276

Overname van artikelen of gedeel-
ten daarvan wordt op prijs gesteld
onder voorwaarde van bronver-
melding. Bij artikelen die met © zijn
gemarkeerd geldt een voorbehoud.

Appelweg 3, 3832 RK Leusden
per 01-04-2008

Loes van Overeemlaan 19,
3832 RZ Leusden
tel.: 033-4613129
fax.: 033-4615695
www.kampamersfoort.nl
info@kampamersfoort.nl

bankrekening: 96 95 81 599

Aan Informatiebulletin 24 werkten
mee: redacteur K.Kreuning, redac-
teur G. te Winkel, en eindredacteur
C. Biezeveld.

Gastschrijver:

- Martine Letterie

Inhoudsopgave:

- 1 : Bij de jaarwisseling (voorzitter)
- 2 : De gedenkplaats in 2007
- 3 : ANBI
- 4 : Geen acceptgiro meer / fin.
steun / Boek Wubbo Sikkema
- 5 : 1 april: start Loes van
Overeemlaan / Gevangenen
Kamp Amersfoort, vergeten of
een voorbeeld?
- 7 : 28 januari 2008 opening expo-
sitie
- 8 : "Kristallnacht" herdacht op 9
november '07
- 10: Levende geschiedenis: nieuw
kinderboek: Oorlog zonder
vader
- 11: Joodse gevangenen in Kamp
Amersfoort (6)
- 12: De boom, het gedicht en de
ware dichter
- 13: Ontvluchtelingen Kamp
Amersfoort (7)
- 14: Herdenk de Februaristaking
- 15: Inleiding hoofdartikel
- 15: Hoofdartikel Sinti en Roma (1)
- 30: Documentatie Kamp
Amersfoort in ontwikkeling
- 30: Subsidies, lust of last? Vervolg
- 32: Holocaust Memorial Day
- 33: Herdenking Kamp Amersfoort
1945 * 19 april * 2008
- 34: Nieuwe oproepen
- 35: Reacties op oproepen
- 35: In Memoriam: Jan Oskam
- 36: In Memoriam: Oud-gevangenen

De gedenkplaats in 2007

Algemeen:

De gedenkplaats & Nationaal Monument Kamp Amersfoort beleefden in 2007 opnieuw een bedrijvig jaar. In tegenstelling tot het voorafgaande stabiliserende jaar was er een forse groei in de bezoekersstroom merkbaar: 56% toename ten opzichte van 2006 (van 24.000 naar 37.500 getelde bezoekers, individueel of in groepsverband). De groeiende activiteiten lieten zich in alle facetten gelden. Nieuwe bezigheden werden gevormd door het werken met studenten van Hogescholen en universiteiten.

Het jaar 2007 was weer drukker dan elk voorafgaand jaar en vergde veel inzet van personeel en vrijwilligers. Zonder deze inzet zou dit succes niet realiseerbaar zijn. Het jaar 2007 werd ook het jaar van veel nieuwe plannen: uitbreiding van het terrein, een nieuwe documentairefilm over het kamp en het werk van de gedenkplaats, gedachten over uitbreiding van het gebouw.

Bezoekers:

In 2006 werden 24.000 bezoekers met persoonlijk contact geteld of geregistreerd. Samen met de bezoekers aan het buitengebied van het monument (geschat) werd toen uitgegaan van ongeveer 48.000 bezoekers. In 2007 kwam dit uit op 37.500 respectievelijk 60.000 bezoekers (een voorzichtige schatting voor niet getelde bezoekers aan het terrein).

De bezoekpiek in april was dit verslagjaar heftig, in de maand mei iets minder. Behoudens de maand november (koude, regen) gaven alle maanden van het jaar hogere bezoekcijfers te zien.

Bij de herdenking op 19 april was bijna een verdubbeling van het aantal aanwezigen te zien, bij de stille tocht op 4 mei waren – mogelijk door het fraaie weer – wat minder deelnemers aanwezig.

Opvallend was dat het aantal lezingen in 2007 (12) ten opzichte van 2006 (3) toenam.

De aandacht werd ook getrokken door het toenemende aantal individuele bezoekers dat van 10.527 (2006) naar 21.716 (2007) opliep (+ 106%). Het aantal bezoekers voor speciale gelegenheden bleef exact gelijk (4006 in 2006, 4005 in 2007).

De onderverdeling van bezoekers naar bestemming veranderde in 2007 opmerkelijk: algemeen: 58%, educatie 31%, speciale gelegenheden 11% (2006: 44%, 39% en 17%).

De bezoekers komen nog altijd uit alle windrichtingen van Nederland, uit Europese landen en vooral ook de toenmalige emigratielanden: Australië, Canada en de Verenigde Staten. De belangstelling van Duitse zijde werd gecontinueerd. De komst van een Engelstalige bezoekersgids in 2007 voorzag in een dringende behoefte.

Rondleidingen:

Het aantal rondleidingen met groepen steeg van 561 in 2006 (groeps-grootte gem. 16) naar 672 (groeps-grootte gem. 17½) (+20%). Voor groepen uniformdragers (krijgsmacht) werden veel boekingen geannuleerd door problemen bij de werving en de selectie, anders zou een verdere 10% groei op dit punt zijn gerealiseerd. Op de beschikbare gidsen werd vaak een beroep gedaan. In het jaar 2007 werd tweemaal een basisopleiding voor nieuwe gidsen gehouden. Voor het eerst in jaren konden alle aanvragen worden gehonoreerd en behoefden geen groepen naar andere perioden overgeboekt te worden.

Enkele gegevens over groepen: Het aantal niet-geplande groepen stabiliseerde met 37 groepen. Het onderwijs kwam met 281 groepen op rondleiding, tegen 266 in 2006. De boekingen voor groepen uniformdragers (politie, krijgsmacht) verdubbelde praktisch van 110 in 2006 tot 207 in het verslagjaar, maar door wervingsproblemen werden 47 boekingen teniet gedaan. Het aantal groepen publieksrondleidingen daalde licht. In Amersfoort en omgeving is de behoefte hieraan kennelijk aan het minderen. De groepen vanuit een diverse achtergrond namen toe van 118 in 2006 tot 157 (+33%) in het verslagjaar.

Openingstijden:

De weekeinde-openstelling op zaterdag, zondag en feestdagen van 13.00 tot 17.00 uur in de maanden april tot en met september bleek opnieuw in een behoefte te voorzien. Er werd weer veel gebruik van gemaakt. De overige openingstijden, werkdagen ma t/m vr van 09.00 – 17.00 uur, werden onveranderd gecontinueerd conform de behoefte.

Media:

Kamp Amersfoort of de gedenkplaats kwam in de nationale, provinciale en lokale omroepen (tv en radio) herhaaldelijk aan de orde. Er zijn meer dan 20 televisie-uitzendingen bekend geworden, tevens meerdere radio-uitzendingen bereikt (waarbij enkele live in de uitzending). Het aantal gedrukte publicaties (vooral media) was opnieuw enorm. Het groeiende knipselarchief werd met zeker 177 publicaties verrijkt, waarbij kleine aankondigen of ingezonden stukken niet werden meegeteld.

Website:

De website is een niet meer weg te denken medium vandaag de dag. In 2007 werd de website 26.532 keer bezocht, vanuit 87 landen. De eerste vijf maanden van 2007 was het bezoek aan de website gemiddeld hoger dan de overige zeven maanden. Conform de verwachting was er een piek in de maanden april en mei, met een drukste dag op 9 mei 2007. Website-bezoek leidt vaak tot nadere contacten met het secretariaat.

Kwartaalblad:

Het kwartaalblad "Informatiebulletin" verscheen vier maal, in januari voorzien van een special over Loes van Overeem en in augustus voorzien van een special over Monne de Miranda. De oplage van het blad was 3.500 exemplaren per keer (3.000 naar vaste adressen), de omvang varieerde van 28 tot 40 bladzijden per uitgave. De bladen riepen veel reacties op.

Administratie:

De administratie verwerkte opnieuw ruim 4.000 inkomende en uitgaande stukken, een stabiel patroon ten opzichte van voorafgaande jaren.

Nazoek:

Door nabestaanden wordt nog altijd navraag gedaan naar gegevens over oud-gevangenen. Het is vrijwel iedere week aan de orde. Met het Nederlandse Rode Kruis (waar de meeste gegevens vandaan komen) is een samenwerkingsafspraken gemaakt om de afhandeling van deze aanvragen te stroomlijnen. Van deze regeling werd enkele tientallen keren gebruik gemaakt.

Beheersaspecten:

Meerjarig groot onderhoud voor het landschap werd conform de planning uitgevoerd. Er was extra aandacht voor de situatie bij de wandelpaden en de voorzieningen voor hemelwaterafvoer. De kwaliteit van de bosbestanden werd door revitalisering en herplant verbeterd. Ook de positie van de bodembedekkende planten werd versterkt.

De uitbreiding van het terrein met elementen waar de sporen van de oorlog nog herkenbaar aanwezig zijn kwam dichterbij door het wegnemen van de bestuurlijke problemen. Het werven van de nodige financiën (subsidies) vergde tijd en moeite, maar de eerste resultaten waren eind 2007 binnen. Het begin van uitvoering mag in het voorjaar van 2008 daadwerkelijk verwacht worden.

Medewerkers:

Voor het werk op en om de gedenkplaats bestaat de vaste kern personeel uit 5,5 formatieplaatsen (inclusief de directie), die door 7 mensen – deels parttime – wordt ingevuld. De groeiende bezoekersstroom en het toegenomen werk vergde een bezinning op de personele invulling van functies. Voor 2008 werd een officemanager aangesteld om de bedrijfsvoering te behartigen. Een wisseling van directie in 2008 werd voorbereid.

De historisch gegroeide situatie dat alle medewerkers op detacheringbasis uit de sociale werkvoorziening worden betrokken, werd gecontinueerd. De samenwerking met het Archief Eemland (archieffverzorging, 1 parttime functie) en het stedelijke museum Flehite (bruikleencollecties) werden gecontinueerd.

Voor het werk op de gedenkplaats zijn 58 gidsen en 6 vrijwilligers beschikbaar, 10 bestuursleden completeren de personele ondersteuning die nodig is om al het werk mogelijk te maken. Een totaal van 77 (2006: 71) personen is de stichting van dienst (sommige in dubbelfuncties).

Financiële aspecten:

Financieel kan de stichting niet buiten de exploitatie-subsidie van het ministerie van VWS. In 2007 heeft de stichting de hogere financiële doelstelling voor de eigen bijdrage opnieuw behaald, maar gelet op de toenemende activiteiten blijft versterking door donaties nodig.

De begrote (en vermoedelijk werkelijke) uitgaven van de stichting bedroegen in 2007 € 391.000,-. De werkelijke inkomsten zullen na de definitieve vaststelling van subsidies naar verwachting het zelfde zijn zodat het jaar 2007 financieel goed afgesloten kan worden.

Samenvatting:

2007 was voor de Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort opnieuw een druk doch succesvol werkjaar. Voor het jaar 2008 wordt voortzetting van deze ontwikkeling verwacht.

Directie gedenkplaats.

Fiscale goedkeuring (ANBI)

Per 1 januari 2008 zijn er nieuwe fiscale bepalingen in werking getreden. Giften / donaties aan instellingen voor algemeen nut zijn alleen fiscaal (onder bepaalde voorwaarden) aftrekbaar als de instelling waaraan die zijn gedaan door de Belastingdienst erkend is.

De Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort heeft bij beschikking d.d. 20 september 2007, Fiscaal nummer 8163.52.276, voor onbepaalde tijd deze erkenning als Algemeen Nut Beogende Instelling (ANBI) gekregen. De *website van de Belastingdienst* kende begin januari in de opsomming van de ANBI-instellingen leemten. Wie onze stichting niet kon vinden op de web-

site mag er toch van overtuigd zijn dat de erkenning wel tijdig is gevraagd en verleend. Aan de Belastingdienst is gevraagd met spoed de fouten uit het systeem weg te werken.

Vrijwillige bijdrage 2008: geen acceptgiro meer!

U bent de laatste jaren gewend een brief met afscheurbare acceptgiro aan te treffen waarmee u uw vrijwillige bijdrage kon overmaken voor het werk van de Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort. Het verwerken van deze acceptgiro's wordt steeds lastiger, over enige tijd verdwijnen ze mogelijk helemaal uit het betalingsverkeer.

Veel mensen maken nu zelf al een bijdrage over (thuisbankieren) of regelen zelf een periodieke overschrijving voor één of meerdere keren per jaar. Voor degenen die dat systeem niet gebruiken (en overigens voor iedereen die dat wil) voegen we dit jaar een nieuwe kaart bij: een éénmalige machtiging. Deze kan ingevuld en ondertekend (desgewenst portvrij!) aan ons antwoordnummer teruggezonden worden. De machtiging wordt daarna éénmalig door de administratie verwerkt.

De vrijwillige bijdragen en donaties hebben de afgelopen jaren steeds alle kosten gedekt die niet door de rege-

ringssubsidie werden bestreken. Een heel belangrijke bijdrage op onze begroting dus! Doordat we als stichting veel succes hebben met ons werk, nemen de kosten toe. Daarom: uw bijdrage is nodig.

In 2007 bedroeg de totale begroting € 391.000,- aan uitgaven, waarvan € 41.000 werd opgebracht uit de "kleine giften". Voor 2008 zijn de uitgaven begroot op € 403.500,- en hopen we op een opbrengst van € 53.500,- uit de donaties, veelal van de lezers van ons blad.

De inkomsten en uitgaven van de stichting worden jaarlijks streng gecontroleerd door een accountantsbureau, waarbij door de departementale subsidie aan extra controle-eisen moet worden voldaan. Zo lang de stichting formeel bestaat is ieder boekjaar op deze wijze gecontroleerd en van een goedkeurende accountantsverklaring voorzien!

Steun aan Kamp Amersfoort – *Fiscale mogelijkheden*

De Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort doet veel rondom de dienstverlening aan oud-gevangenen, familieleden en andere oorlogsgetroffenen. Ook aan het in stand houden van de laatste restanten, het ontwikkelen van educatieve programma's en het rondleiden van bezoekers. Het doorgeven van geschiedenis en het stimuleren van herdenken en bezinnen staat centraal.

Financieel kan dit werk alleen maar plaatsvinden door belangrijke overheidssubsidies en vele bijdragen van particulieren. Het bestuur slaagt er tot nu toe steeds weer in de financiële eindjes aan elkaar te knopen.

De bijdragen van particulieren (het symbolische tientje per jaar bijvoorbeeld) vormen daarbij een belangrijk geheel en laten ook zien dat er een achterban met draagvlak voor het werk is. Wie geld geeft aan goede doelen kan onder zekere voorwaarden een aftrek krijgen bij de inkomstenbelasting. Wie een schenking voor tenminste 5 jaar (of langer) bij notariële akte doet in de vorm van een lijfrente, mag dat bedrag zonder grens opvoeren. Ook is het mogelijk de stichting te bedenken door legateren via een testament. Iedere notaris kan daarover informatie verschaffen. De stichting kan hierin ook bemiddelen. In de afgelopen tijd is hier kleinschalig gebruik van gemaakt. Wie volgt?

Bijzonder boek "Wubbo Sikkema":

In de Amersfoortse wijk "Rustenburg" zijn alle straten vernoemd naar 1940-1945. Er is ook een Sikkemapad, ter herinnering aan Wubbo Sikkema, een jonge Amersfoortse verzetsman wiens leven werd genomen. Zijn broer Jan Sikkema heeft in het najaar van 2005 naar aanleiding van vragen van zijn kleinkinderen een boek samengesteld over Wubbo Sikkema, om zo een stuk geschiedenis door te kunnen geven. Dit boek werd door Jan Sikkema op vrijdag 27 januari 2006 bij de gedenkplaats Kamp Amersfoort gepresenteerd, hoewel zijn ziekte het hem al moeilijk maakte. Hij gaf het eer-

ste boek aan de Burgemeester van Amersfoort en alle bewoners van het Sikkemapad ook een exemplaar.

In de zomer van 2006 is Jan Sikkema overleden. De herinnering aan zijn broer heeft hij tijdig in een heel apart boek samengebracht. De familie Sikkema heeft een aantal resterende boeken over Wubbo Sikkema ter beschikking van de gedenkplaats gesteld om ten behoeve daarvan te verkopen. Dit boek is eenmalig uitgegeven en komt niet in de handel. Voor verzamelaars zijn er nog een paar. Alleen verkrijgbaar bij de gedenkplaats.

LOES VAN OVEREEMLAAN

Van 1943-1945 Hoofd van de Dienst Bijzondere Hulpverlening van het Nederlandse Rode Kruis

“Loes van Overeemlaan” 1 april 2008 van start.

Er is lang aan gewerkt. Het komt nu dichterbij! Per 1 april 2008 worden de Appelweg te Leusden en de Laan '40-'45 te Amersfoort één doorlopende Loes van Overeemlaan. Na 63 jaar tenslotte een eerbetoon aan deze moedige vrouw, die zoveel voor slachtoffers van de bezettingstijd heeft gedaan. Mede / vooral in Kamp Amersfoort. Want niet vergeten mag worden dat haar humanitaire werk op veel meer plaatsen tot uitdrukking kwam, door alle oorlogsjaren heen. Wel is het zo, dat Kamp Amersfoort wel een heel bijzondere plaats in die hulpverlening heeft ingenomen, een plaats waar haar werk grote diepte en omvang kreeg. De naam van Loes van Overeem is en blijft onlosmakelijk verbonden aan de geschiedenis van dat kamp.

Een tijd heeft de wens gespeeld de nieuwe straatnaam in te voeren op 7 november 2007, de dag waarop het 100 jaar geleden was dat Loes van Overeem-Ziegenhardt werd geboren. Dat is niet haalbaar gebleken. Op 7 november 2007 is daarom wel door een bestuurslid - namens

bestuur, directie, medewerkers en vrijwilligers - via een bloemstuk op het familiegraf waarin Loes van Overeem rust, een eerbetoon gebracht.

Bij de komende Kamp Amersfoort-herdenking op zaterdag 19 april 2008 zal aandacht aan dit eerbetoon worden besteed. Details volgen in het blad van begin april 2008.

De invoering van de nieuwe straatnaam per 1 april 2008 heeft meer gevolgen dan je zou verwachten. De perceelsnummering aan de hernoemde weg in twee gemeenten wordt geheel herzien. De postcode wordt aangepast. Per 1 april 2008 wordt ons adres dan:

01-04-2008: Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort,
Loes van Overeemlaan 19,
3832 RZ Leusden.

De gegevens van telefoon, fax, e-mail enz. blijven ongewijzigd!

Gevangenen van Kamp Amersfoort: vergeten of een voorbeeld?

Het kan lang duren in je leven, maar er komt een moment dat je botst met de wereld rondom, de wereld die vol zit met onrechtvaardigheid, met wreedheid, met “het kwaad”. Wie is er nog goed? Zelf word je een speelbal tussen goed en kwaad. Waarom zou ik... als... Ze kunnen... Tot die hand op je schouder, die open ogen die je aankijken, dat hoofd dat zachtjes nee tot je schudt. Wie doet dat? Ook ga je ontdekken, door te lezen, door te studeren, dat dingen anders zijn dan ze je altijd werden gezegd, werden aangeleerd.

Niet zo lang geleden werd in Groot Brittannië aandacht besteed aan de afschaffing van de slavernij, och het waren toch maar... Ook de kerkmeesters handelden er

in... En is het niet in slaven, dan is het wel in aandelen, schone handen toch? Of vuile handen? “Ze” en “we” kan ook in andere vormen voorkomen. De Noordierse oorlog was meer een economische dan een kerkoorlog tussen christenbroeders. Net zo moeilijk te begrijpen als de zelfmoordoorlog tussen broeders van een andere richting vandaag de dag.

Übermensen, Untermensen, het klinkt nog zo akelig dichtbij. Rot-Turken, kut-Marokkanen, ellendige Kaapverdianen, misdadige Antillianen, veelplegers, hangjongeren... De jeugd is slecht (niks nieuws). De jeugd weet niets meer (niks nieuws). Eet je brood op, wij hebben de hongerwinter mee gemaakt, wij gooien niks

weg. Goedbedoelde zorg of traumatisering?

Conclusie: de waarheid kan soms een andere zijn dan je hebt meegekregen, kan anders zijn dan je werd ingeprent, kan ontvullend ontdekt worden op een moment of en wijze die je niet verwacht.

Als je mensen, tuig, communisten of terroristen noemde de SD (Sicherheitsdienst) dat, in een kamp stopt en je wilt ze zonder vorm van proces opbergen, noem je ze "Schutzhäftling". Klinkt niet eens onaardig. En zo'n kamp noem je KZ-lager, klinkt toch anders dan "Konzentrationslager" laat staan op z'n Nederlands concentratiekamp. En als het geen eindstation was maar slechts een doorgangskamp (wat klinkt dat alleedaags op z'n Nederlands) noemden het "Herren-volk" (wat waren ze toch netjes in het begin) het een "Durchgangslager", bij de SD "Polizeiliches Durchgangslager". Ze konden je daar overigens wel flink mishandelen, vooral als je priester was want aan die zwartjurken hadden de kampbeulen een enorme hekel. Die kwamen op voor het volk dat nu juist onderdrukt moest worden. En die aartsbisschop in Utrecht, Jan de Jong, die wilden ze ook wel... maar dat was toch net te link.

Hoe zou het komen dat geschiedenis vaak zo vertekend wordt doorgegeven? De Rooms-katholieke kerkprovincie in Nederland heeft zich feller dan wie ook verzet tegen de nationaal socialistische uit Duitsland en uit eigen land. Heel wat pastoors en kapelaans waren gevangen in Kamp Amersfoort. Ook heel wat predikanten, van alle protestantse richtingen. Naar eer en geweten handelend moest je wel in conflict komen met de bezetters. De nobele vrijheid van de Vader des Vaderlands ten voorbeeld moest je wel verzet plegen tegen geweld, terreur, onderdrukking, beperking van geestelijke vrijheid. Willem van Oranje zelf respecteerde immers ook andersdenkenden en andere geloofsbelevingen. Wie naar Gods wil beoogt te leven heeft het niet makkelijk. Reken maar dat dat een worsteling is. Je vijand lief hebben? Die rotmof... toen. Die... vandaag?

In Kamp Amersfoort was godsdienst verboden. Nergens werd er zo geëvangeliëerd en naar preken geluisterd dan daar. Bijbels waren verboden. Ze werden binnen gesmokkeld en gebruikt. Hosties werden als paracetamolletjes binnengesmokkeld, miswijn als versterkend elixer (dat was het ook anders bekeken) aangevoerd. Altaartjes werden gemaakt. Diensten werden er gehouden. Zelfs werd de doop bediend. De predikanten hadden ouderlingen van dienst. Bij ontdekking waren er zware straffen.

Titus Brandsma kwam in het stafcommando terecht, het ergste wat je in Kamp Amersfoort kon overkomen. Dat kon gewoon niet anders, Titus had al vanaf het begin tegen de naziegedachte geageerd. Andere gevangenen op vitale functies haalden hem er uit. Ook Johannes Kapteyn kwam in het strafcommando. Men zegt dan: hij heeft het zwaar gehad...

Johannes heeft zich altijd afgezet tegen onrecht, onderdrukking, bezetting van het land. Hij moest spreken, wist

ook dat het in een concentratiekamp zou eindigen. Als de slang in het paradijs het geluid kwam: "Zou je maar niet zwijgen, want anders..." dan was dat een verzoeking. Hij bleef standvastig, hij gaf niet op. In het kamp ook niet. Een opvallende verschijning. Een citaat: "Hoe graag ik ook weer vrij zou komen, de roeping en de verzoeking, die dan op ons aankomen, lijken me haast ondragelijk zwaar." Oud-gevangenen preken vaak over "thuis" als ze op de gedenkplaats komen, soms willen ze dat na de crematie hun as wordt uitgestrooid om "thuis" te zijn...

Bidden voor hen die je vervolgen? Vriendelijkheid uitstralen in een kamp. Gevangene Adrie Verhoek dichtte over Titus:

*Een priester, die gevang'nen troostte,
terwijl hij zonder tegenweer
zijn eigen kruis droeg, vol vertrouwen,
dat hij zijn hulp op God kon bouwen
en op de Moeder van de Heer.*

Titus eindigde een illegale dienst eens met een gebed voor de kampbeulen. Onder de gevangenen rondom was de spanning, de opgekropte woede te voelen. Toen de dienst was afgelopen vroeg men hem waarom er toch voor die v... beulen werd gebeden. "Ach" moet Titus toen hebben gezegd, "Zie eens wie ze zijn, in wat voor toestand ze verkeren. Wie heeft het nu harder nodig dat er voor hen gebeden wordt?"

In de donkerste nacht van ons klimaat, maar ook in de donkerste nacht van ons leven, kan één lichtje in het donker veel betekenen. Wie met een kaarsje de hevige storm in gaat komt niet ver. Zo geldt dat ook voor ons geestelijk leven.

Geven we ervaringen door? Als de jeugd niets meer weet, hebben we dan wel genoeg doorgegeven? Vormen we – vooral in de kerken - nog wel? Spreken we nog wel, of is zwijgen beter? Zeggen we nee, als ons geweten zegt dat we "Nee!" moeten zeggen of houden we ons voor de politieke of kerkelijke compromissen in?

Waren Titus en Johannes hun tijd niet ver vooruit? Keken zij al niet over grenzen heen die wij nog als hinderpalen ervaren? Leefden zij niet in die ene algemene kerk? Het verleden is een les die doorgegeven moet worden. Het verleden noopt ons te herinneren, te herbeleven, te zoeken naar de waarom's. Ook: een symbolisch barmhartige hand op de schouder van hen die nog lijden onder gevolgen van toen. Samen, verenigd, één grote familie in het gevoel van rechtvaardigheid, vergevingsgezindheid, door de knieën gaan om gelijk met de ander te zijn. Het verleden dwingt ons om ons te bezinnen over vandaag, over morgen.

Gelukkig hebben we een gedenkplaats Kamp Amersfoort als hulpmiddel, hebben we verrijkende gedachtenis aan hen die ons voorgingen, onverzettelijk tegenover het kwaad, met vol respect voor anderen en andersdenkenden, vol vertrouwen op de Heer. Geïnspireerd door het woord:

Goede God, wees bij ons op onze weg door het leven.
Wij aarzelen en zoeken vaak.
Help ons de goede paden te gaan,
Tot U en tot de ander.
Dat we u mogen volgen in barmhartigheid.

Uit: "Zeggen en Zwijgen".

Gevangenen van Kamp Amersfoort: vergeten of een voorbeeld?

Vergeten kan ik ze niet. Hun voorbeeld neem ik mee voor
vandaag en voor morgen als een verrijking van mijn leven.

Cees Biezeveld.

Expositie:

"Enkele Reis Dachau, priester en predikant op hetzelfde spoor"

Pater Titus Brandsma & dominee Johannes Kapteyn

AMERSFOORT – KLEEF – DACHAU

Op maandag 28 januari 2008 om 14.00 uur zal de opening zijn van de expositie die gaat over pater Titus Brandsma en dominee Johannes Kapteyn. Eerder was een groot deel van deze expositie aanwezig in het Titus Brandsma Museum te Bolsward.

Belangstellenden zijn van harte welkom, Graag even uw komst berichten via info@kampamersfoort.nl of via 033-4613129.

De expositie blijft aanwezig tot en met 31 maart 2008. Openingsdagen: alle werkdagen maandag tot en met vrijdag, van 09.00 – 17.00 uur. Niet op zaterdagen, zondagen of feestdagen!

Enkele reis Dachau
priester & predikant op hetzelfde spoor

28 januari tot en met 31 maart 2008

Hallings 30492   Hallings 30493

bet verzetsverhaal van de
gereformeerde dominee Kapteyn en
pater Brandsma en
hun diepe vriendschap in het concentratiekamp

St. Nationaal Monument Kamp Amersfoort
Appelweg 3
3832 RK Leusden
T. 033 - 4613129
www.kampamersfoort.nl

met medewerking van het
Titus Brandsmameuseum
Grote Dijkster 11
8701 KV Bolsward
T. 0515 - 581799
www.titusbrandsmameuseum.nl

Openingsdagen: Ma t/m vr van 09.00 - 17.00 uur (niet op za, zo en feestdagen)

Enkele reis Dachau.
Priester & Predikant op hetzelfde spoor.

Na de Duitse inval worden geleidelijk de ware bedoelingen van de Nazi's merkbaar. Veel organisaties en individuen verzetten zich hiertegen, sommigen fysiek en met geweld, anderen juist door middel van het woord. Ook de kerken en kerkgenootschappen nemen hun eigen verantwoordelijkheid. Enkele predikanten en priesters geven via kerkbladen, in verenigingen en besturen, preken en lezingen duidelijk aan waar de grens ligt. Velen van hen worden opgepakt, sommigen gaan zelfs op transport naar een gevangenkamp.

Begin april 1942 ontmoeten de Groningse gereformeerde predikant Jo Kapteyn en de Nijmeegse professor pater Titus Brandsma O.Carm. elkaar als gevangene in Kamp Amersfoort. Beiden hebben zich vanuit hun verschillende tradities bestuurlijk en verbaal verzet tegen de wandaden van de Duitse bezetter. Kapteyn preekte zondags betekenisvol voor zijn gemeente en kwam op voor de vrijheid van het gereformeerde onderwijs, Brandsma was voorman van de katholieke scholenbond en steunde de katholieke dagbladen tegen de NSB. In het strafkamp overbruggen zij de grote verschillen, die in de verzulde samenleving van hun tijd zo normaal zijn. Zij vinden in elkaar in gebed en diepe gesprekken en worden vrienden. Een hernieuwd weerzien vindt plaats in de gevangenis van Kleef. Samen maken zij - geboeid aan elkaar - de lange treinreis naar Dachau en vinden daar kort na elkaar hun eind. Zo fungeren Brandsma en Kapteyn als metafoor voor de Nederlandse geestelijken in verzet.

“Kristallnacht” herdacht met fakkeloptocht

LEUSDEN – Ongeveer 30 mensen hebben 9 november 2007 een fakkeloptocht gehouden ter herdenking van de Reichskristallnacht op 9 november 1938 in Duitsland. In een fakkeloptocht liepen ze de route van het station naar Kamp Amersfoort, de route die de gevangenen in de oorlog altijd moesten lopen. Directeur Cees Biezeveld en Tweede Kamerlid Kathleen Ferrier hielden aansluitend een bezinningstoespraak.

In de nacht van 9 op 10 november vond de eerste openlijke vervolging van de joden in Duitsland plaats, de Reichskristallnacht. Synagogen werden in brand gestoken, etalageruiten van joodse winkeliers aan scherven gegooid, winkels en woningen geplunderd en vernield. Joden werden samengedreven, opgepakt, mishandeld en vermoord. Alleen al in Dachau werden 10.000 Joodse mannen gevangen gezet. Ter herdenking aan deze gebeurtenis en om aandacht te vragen voor de hedendaagse tragedie in Darfur organiseerden de kampen Amersfoort, Vught en Westerbork een manifestatie.

De tocht in Amersfoort begon bij het station. De groep lopers met fakkels trok terloops de aandacht van een jonge reiziger. „Wat zijn jullie aan het doen?“, vroeg hij. „Dit is een herdenking van de Kristallnacht“, zei ik. Hij liet het antwoord even bezinken. „Wanneer was dat?“, vroeg hij. Ik vertelde over de vervolging van de Joden door de nazi's op deze datum. Hij peinsde en vroeg met aarzeling in zijn stem. „Nazi's waren Duitsers?“ Ik knikte. In dit geval wel. Hij liep weg met een gezicht van toch eens opzoeken op internet wat nazi's zijn...

De tocht voerde langs het voormalige belastingkantoor, via de Regentesselaan, het Da Costaplein naar de Kapelweg, die vroeger helemaal afgelopen kon worden naar de Appelweg (Leusden). Een paar keer per week kwamen de gevangenen via deze route naar het kamp, waar hun haar geschoren werd, ze in gevangenislumpen gehuld werden en rechteloos verder moesten leven. In het kamp werden honderden gevangenen vermoord en tallozen voor hun leven beschadigd.

Bij aankomst bij het voormalig kampterrein stelden de fakkeldragers zich op rondom de laatste wachttorens. Zanger en liedschrijver Johan Meijer (bekend van het lied “De Stenen Man”) zong – met medewerking van de lopers – het lied van de Veensoldaten, aansluitend het Jiddische lied “Ss brent, Brider, 's brent”.

In zijn toespraak ging Cees Biezeveld, directeur van de Stichting nationaal Monument Kamp Amersfoort, in op het verleden. „Dat doen ze niet met mensen, zei

men”, vertelde Biezeveld. „Zulke dingen gebeuren niet. Zo zal men nooit met Joden omgaan. Zo zal men gevangenen nooit behandelen. Het was wel waar. Ook over Darfur zegt men dat het niet waar kan zijn. Wanneer opent de wereld haar ogen voor de werkelijkheid?”

Kathleen Ferrier, Tweede Kamerlid voor het CDA, pleitte voor internationale druk op Soedan. „Er zijn 200.000 mensen vermoord. Meer dan 3 miljoen zijn er op de vlucht. Voor vooral vrouwen en meisjes is de oorlog een ramp. Ze worden massaal verkracht. De regering van Soedan wil de bevolking niet beschermen tegen de militieën en rebellen. De vluchtelingenkampen zijn nu ook niet meer veilig. Dit kunnen we niet zomaar laten gebeuren. Via druk van de internationale gemeenschap zullen we een politieke oplossing moeten vinden.”

Na de manifestatie konden de bezoekers een bijzonder indrukwekkende film over de tragedie Darfur bekijken: “The devil came on a horseback”. Deze film werd (helaas diep in de nachtelijke uren) ook op de televisie vertoond.

Gerhard te Winkel.

Toespraak Cees Biezeveld bij herdenking Kristallnacht.

“Zoiets doen ze niet” werd er wel gezegd. Zij die het aandurfden te spreken of te schrijven wat er in Hitler-Duitsland gebeurde met tegenstanders van de nazierterreur, beledigden een bevriend staatshoofd en moesten met vervolging door de Nederlandse justitie rekening houden. Er werden wel pittige straffen uitgedeeld. Juist die veroordelingen waren voor naïeve landgenoten de bevestiging dat die andersdenkenden wel “leugens” zouden verspreiden. Anders zouden ze toch niet veroordeeld worden!

En degenen die waarschuwdan dat...

“Zoiets doen ze toch niet...”. Aangedikte onwaarheden. Vorig jaar stonden we stil bij de Emslandlager, de kampen dicht achter de Nederlandse grens. Ontsnapte gevangenen – zware criminelen volgens de Nazi-propaganda – werden model uitgeleverd. En vluchtelingen? Wat deden we daarmee? De geschiedenis is niet verheffend.

In de avond en nacht van 9 november 1938 werden ruiten van winkels ingegooid. Duizenden bedrijven werden vernield, honderden synagogen in brand gestoken. Joodse mensen werden openlijk mishandeld, soms gedood. Tienduizenden werden in de concentratiekampen gevangen gezet.

Kinderboekenschrijfster Martine Letterie omschrijft in haar boek “Scherven in de nacht” aan de hand van een Duitse familie Löwe de ontwikkelingen daar. Vader werd opgepakt en verdween en kwam na maanden plotseling thuis. Vrijgelaten onder voorwaarde van arisering van zijn bedrijf (zeg maar afstand doen van, beroofd worden is juist) en vertrek uit Duitsland...

Op dit punt werd een gedeelte uit het kinderboek “Scherven in de nacht” voorgelezen, want de geschiedenis is soms kinderlijk eenvoudig. In het citaat kwam aan de orde hoe een Joods gezin aan de Nederlandse grens werd teruggewezen. Vader zat immers niet meer in een concentratiekamp en werd immers niet meer rechtstreeks bedreigd... Dat alle bezit voor de vrijlating moest worden ingeleverd, dat men het land verplicht moest verlaten was geen reden voor toelating. Ook mankeerde het recht om

(ooit) terug te keren, een toelatingseis... Dat op termijn de gaskamer en de dood wachtte hield men niet voor mogelijk.

Op 9 november staan we stil bij de Kristallnacht toen met alles wat daarna volgde. “Dat doen ze toch niet...”. Ze deden het wel! Kamp Amersfoort: “Nee, dat doen ze daar toch niet met mensen”. Ze deden het wel!

Tot zover de Kristallnacht, tot zover Kamp Amersfoort. Want nu is het: Tot zover! Darfur.

Darfur? Ja, Darfur! Dat zijn 200.000 doden en 2,5 miljoen mensen op de vlucht. Een uitzichtloze situatie. Mensonwaardige toestanden, geen dagelijks bestaan, geen huis, geen werk, geen inkomen, geen eten, geen vrede, geen veiligheid, geen persvrijheid, deur dicht voor de wereld want...

Geen beelden, geen stemmen, wel schaarse berichten over wat daar met mensen gebeurt.

“Zoiets doen ze niet” kun je wel horen... Echt niet? Of zullen we straks weer horen dat “ze” het wel deden?

De herinneringscentra van de Kampen Amersfoort, Vught en Westerbork willen niet alleen terugdenken aan de Kristallnacht toen, maar ook waarschuwen voor vandaag en morgen. “Zoiets doen ze niet”... Wanneer aanvaardt de wereld de werkelijkheid?

Cees Biezeveld.

Levende geschiedenis

Een reeks boeken over de Tweede Wereldoorlog, die wordt uitgebracht in samenwerking met diverse herdenkingscentra, onder andere in Westerbork en Amersfoort. Kenmerkend voor elk boek is dat er nog directe banden zijn met dit recente verleden: de auteurs zijn persoonlijk betrokken (geweest) bij het verhaal en er zijn nog plaatsen waar de oorlog zichtbaar is in monumenten. Dit brengt de historie heel dichtbij voor lezers, en maakt de geschiedenis levend.

Citaat van Martine Letterie uit: "Oorlog zonder vader"

'Frank,' heeft zijn vader gezegd tijdens die laatste fietstocht, 'als er ooit iets met mij gebeurt, dan moet jij voor mama en de kleintjes zorgen. Beloof je dat?' Frank schrok van de ernst in zijn stem.

'Ik beloof het,' antwoordde hij.

En nu is het zover. Op woensdag 25 juni 1941 wordt Franks vader opgehaald door de Duitse Sicherheitsdienst. Omdat zijn vader communist is geweest, zegt zijn moeder.

De oorlog duurt al meer dan een jaar, maar is nu ineens akelig dichtbij. Er komt nog wel post van zijn va-

der: eerst een kaartje uit concentratiekamp Schoorl, daarna uit kamp Amersfoort. Maar dan krijgt Franks moeder haar laatste brief terug. Geadresseerde vertrokken, bestemming onbekend... Wat is er gebeurd? Het duurt lang voor ze erachter komen. En dan moet Frank écht voor de anderen zorgen: hij gaat op hongertocht om hout en eten te bemachtigen. Maar hij is zelf pas twaalf jaar!

Martine Letterie is historica en schreef kinderboeken over vele perioden in de geschiedenis. Dit boek gaat voor het eerst over haar eigen geschiedenis: de arrestatie van haar grootvader als communist, en de zware rol die daarmee op de schouders van haar vader kwam te rusten. Haar grootvader stierf in 1942 in Kamp Neuengamme.

Vrijdag 28 maart 2008 aanvang 14.00 uur: presentatie boek op gedenkplaats!

In overleg met uitgeverij Leopold te Amsterdam en schrijfster Martine Letterie zal er op vrijdag 28 maart 2008, aanvang 14.00 uur, een presentatie worden gehouden van dit nieuwe kinderboek, dat de weergave van een werkelijk verhaal is en ook Kamp Amersfoort omvat. Het is daarbij de bedoeling dat het eerste boek aan een belangrijk persoon wordt aangeboden. Bij de presentatie zullen schoolklassen uit Amersfoort en Leusden worden betrokken. Belangstellenden zijn welkom. Graag de komst tevoren berichten via info@kampamersfoort.nl of 033-4613129.

Auteur **Martine Letterie** schreef zelf het volgende:

"Oorlog zonder vader"

Op 28 maart 2008 wordt mijn nieuwe boek Oorlog zonder vader in het Herinneringscentrum Kamp Amersfoort gepresenteerd. Ik schrijf sinds 11 jaar historische jeugdboeken en vanaf het begin heb ik dit boek willen schrijven, over de geschiedenis van mijn vader en grootvader tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Op 26 juni 1941 werd mijn grootvader Martinus Letterie opgehaald door de Nederlandse politie, in opdracht van de Duitse Sicherheitsdienst. Hij was een van de 400 communisten die op 25 en 26 juni 1941 werden opgepakt, tijdens de Aktion CPN.

Mijn grootvader werd gelijk op transport gezet naar Kamp Schoorl, daar bleef hij geïnterneerd tot half augustus 1941. Elke week mocht hij een briefkaart naar huis schrijven, die kaarten heeft mijn vader allemaal nog. Mijn grootvader behoorde tot de eerste groep van 195 gevangenen die van Kamp Schoorl naar Kamp Amersfoort gebracht werden. Hij had kampnummer 6. Hiervandaan mocht hij elke maand een brief schrijven op voorgedrukte formulieren. Zijn laatste brief is van 7 december 1941, daarna werd hij op transport gesteld

naar concentratiekamp Neuengamme. Hij kwam daar op 13 december 1941 aan en overleed op 25 januari 1942. Als doodsoorzaak werd vlektyfus opgegeven.

In mijn boek vertel ik het verhaal van mijn vader, die als jongen van 9 zijn vader verloor en daarna tijdens de oorlog de verantwoordelijkheid voelde voor zijn gezin. Hij was de oudste van drie kinderen. Tijdens een fietstocht had zijn vader hem gevraagd voor zijn moeder, zus en broer te zorgen.

Met mijn boek wil ik de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog levend houden voor kinderen. En ik denk dat het belangrijk is dat zij het lezen, omdat kinderen nu er geen idee van hebben dat ook communisten vervolgd werden, als ze al weten wat communisten zijn. Ik hoop dat mijn boek bijdraagt aan het besef van kinderen dat de vrijheid van meningsuiting een belangrijk goed is.

ISBN 978 90 258 5209 2

Prijs: €13,95

Joodse gevangenen in Kamp Amersfoort (6)

- er komt meer belangstelling voor -

Dat Kamp Amersfoort een slecht kamp was kan niet vaak genoeg worden uitgedragen. Die plek mag niet worden vergeten. Dat de Joodse gevangenen in dat kamp het nog slechter hadden, is iets dat nog steeds en te vaak moet worden uitgelegd. Joodse gevangenen kwamen immer als strafplaatsing of uit represaille in Kamp Amersfoort, voor "misdrijven" die wij nu onvoorstelbaar achten. De voorvallen zijn echter maar al te waar gepasseerd, ook in Nederland!

In oktober 2007 werd aandacht gevraagd voor de kleine mens Alexander Katan. Er is geen enkele reactie gekomen van iemand die hem mogelijk in Kamp Amersfoort of elders heeft meegemaakt.

Door Mirjam Lange-Schoemaker uit Zeist is in het kader van een studie Holocaust en mensenrechten, een essay geschreven over Joodse gevangenen in Kamp Amersfoort. In de inleiding schrijft zij al dat bij Joodse gevangenen in kampen elders de discussie werd gevoerd welk kamp het ergste was. Het Kamp Amersfoort kwam daarbij meestal als negatiefste uit de bus. Ook stelt zij vast dat er geen enkele ontdekte auteur zich uitsluitend richt op het tragische lot van Joodse gevangenen in Kamp Amersfoort, terwijl zij toch wreder dan wreed werden behandeld.

In het essay komt ook naar voren dat gelijk aan het totale beeld van de gevangenen van Kamp Amersfoort de Joodse gevangenen evenzeer een zeer gedifferentieerde (vaak ook verdeelde) groep vormden. Een kleine Joodse gemeente, gespiegeld aan de grote algemene gemeenschap van gevangenen. Ook de redenen voor arrestatie en de strafplaatsing in kamp Amersfoort was zeer verschillend, gelijk aan de grote som der gevangenen waar ook veel verschillende redenen voor gevangenhouding waren.

Waar vaak verondersteld wordt dat door de deportaties in de latere jaren amper meer Joodse gevangenen in Kamp Amersfoort waren stelt de auteur vast dat juist

ook bij de grote razzia's op mannen in het najaar van 1944 in tal van plaatsen in Nederland, juist ook Joodse onderduikers werden aangetroffen waarvan de mannen bij tientallen tegelijk in het Kamp Amersfoort werden binnengebracht.

Uit dit essay blijkt duidelijk dat veel betrouwbare gegevens mankeren. Er is weinig gericht onderzoek naar gedaan. Hier ligt voor studerende en onderzoekers nog een braakliggend werkveld! De conclusie stemt tot nadenken en is geciteerd. Belangrijk gegeven: er zijn veel meer Joodse gevangenen in Kamp Amersfoort geweest dan de ongeveer duizend die nog steeds als officieel wetenschappelijk gegeven worden aangehouden.

Conclusie (essay van Mirjam Lange-Schoemaker)

In de eerste periode werden joden meestal opgepakt omdat ze de antisemitische wetten hadden overtreden, maar ook werden zwarthandelaren, enkele politieke gevangenen en gijzelaars gevangen gezet. In de tweede periode hebben weinig Joodse gevangenen in Kamp Amersfoort gezeten, met uitzondering van de overgeplaatste Joden uit Westerbork en Vught. Dit heeft te maken met het feit dat er nog maar weinig Joden in Nederland waren én met de opening van kamp Vught in 1943. Op grond van welke criteria gearresteerde joden naar het PDA werden gezonden, is niet duidelijk. De Joden waren zonder uitzondering 'strafgevallen', maar niet alle Joodse 'strafgevallen' kwamen in Amersfoort terecht. Nabijheid en logistieke redenen zullen een rol hebben gespeeld.

In het kamp waren de Joden vanaf het eerste begin herkenbaar aan hun baard, gele driehoek en later een gele ster. Zij werden systematisch veel slechter behandeld dan andere gevangenen: zij kregen minder te eten, mochten niets kopen in de 'kantine', werkten in de zwaarste commando's, werden vaker en bruter gestraft, kregen minder medische zorg en mochten geen voedselpakketten of medicijnen van het Rode Kruis ontvangen.

Mijn onderzoek wijst uit dat in de eerste periode zeker duizendvijf-en-zeventig Joden gevangen zaten in het PDA en in de tweede periode zevenhonderdelf gevangenen. Deze precieze cijfers worden in geen enkele publicatie genoemd. Met name de cijfers voor de eerste periode moeten wellicht verder worden onderzocht en bijgesteld. Het aantal Joodse gevangenen zal naar mijn idee in de richting twaalfhonderd gaan, omdat

- een aantal Joden niet in de boeken kwam omdat zij vóór registratie dusdanig werden mishandeld dat zij overleden
- er waarschijnlijk voor juni 1942 óók Joden op transport gesteld zijn
- een aantal Joden met succes hun identiteit verborgen heeft gehouden

Zevenhonderdacht-en-negentig Joodse gevangenen werden vanuit Amersfoort rechtstreeks naar andere kampen over de grens gebracht, waarvan minstens vierhonderdvijf-en-twintig rechtstreeks of met een tussenstop naar Auschwitz.

In de geschiedschrijving is Kamp Amersfoort er bekaaid afgekomen. Het kamp is onderbelicht in vergelijking met Westerbork en Vught. Er is geen enkele studie gedaan naar het specifieke lot van de Joodse gevangenen in het PDA. Slechts zijdelings komen de Joodse gevangenen aan bod bij de verschillende auteurs. Het feit dat ik als eerste in dit essay optelsommen betreffende het totale aantal Joodse gevangenen maak, is in deze illustratief.

Kamp Amersfoort heeft een rol gespeeld in de Holocaust. Van de heer Biezeveld, directeur van de stichting kamp Amersfoort, begreep ik dat het PDA nogal eens vergeten wordt bij herdenkingen en in publicaties. Dat is navrant gezien het wrede regiem van kamp Amersfoort en zeer kwetsend voor overlevenden en nabestaanden van ex-gevangenen.

*Mirjam Schoemaker
December 2007.*

Musea (tijdelijk) gesloten

Alle lezers worden er op gewezen dat het stedelijk museum "**Flehite**" te Amersfoort, waarin opgenomen de collecties kamptekeningen, door de vondst van asbest bij verbouwingen, tot nadere bekendmaking voor het publiek is gesloten. De sluiting van het karakteristieke gebouw gaat zeker tot ver in 2008 duren. Het vlakbij gelegen **Armando-museum** is door brand geheel verwoest.

Museum Flehite probeert tijdelijke exposities in de naaste omgeving te verzorgen. Raadpleeg de website: www.museumflehite.nl voor meer details of om contact op te nemen.

Het Armando Museum gaat tijdelijk de intrek nemen in museum "De Zonnehof" te Amersfoort. Voor nadere informatie of contact: www.armandomuseum.nl.

De boom, het gedicht en de ware dichter

Als er over "de boom" wordt gesproken, weet iedereen wel dat het gaat over de monumentale, eeuwenoude grensbeuk die langs de Appelweg stond, op de plaats waar de gemeentegrens Leusden / Amersfoort door het terrein heen gaat.

Eind jaren '80 in de vorige eeuw werd de grensbeuk aangetast door de dodelijke reuzenzwam. Toen forse stukken hout naar beneden kwamen vallen en een gevaar vormden voor passanten en het verkeer, werd het besluit genomen de stam te laten staan maar alle takken af te zagen zodat er toch iets indrukwekkends bleef staan. De stam had een omvang van meters. Op 3 december 1993 ging de zaag er in.

Na enige tijd, zo de laatste maanden van 1994, was er op die stam – die inmiddels van de schors was ontdaan – aan de zijde waar voorbijgangers passeerden (dus duidelijk zichtbaar) een gedicht aangebracht. De

gemeente Leusden maakte in de bekendmakingen gewag van het gedicht, de pers ging er over schrijven. Begin februari 1995 kwam de pers met een interview van een oud-gevangene die werd verpleegd in het Sinai-centrum voor behandeling van oorlogstraumatisering. Geen opwekkend levensverhaal, integendeel. Tijdens zijn vele wandelingen in de omgeving kwam hij vaak langs de boom die langzamerhand voor zijn gevoel "zijn boom" werd, mede door de vergelijking van afgetakelde levens. Volgens dat interview deed de viltstift zijn werk om dichtregels voor de passant vast te leggen.

Met deze openbaring in de pers, bij gebrek aan ieder ander geluid, werd algemeen aangenomen dat oud-gevangene Pieter Ista de maker van het gedicht is geweest. Bij alle veranderingen in de loop der tijd – zoals de oprichting van de stichting in 2000, overdracht van beheerstaken, de start van educatie en voorlichting – is die informatie gehandhaafd en steeds duidelijker doorgegeven.

Ruim twaalf en een half jaar later, in november 2007, komt er in Amsterdam een levendige discussie op gang over het wel of niet kappen van de inmiddels naar Anne Frank vernoemde kastanjeboom, die ook door zwam is aangetast. Rond die discussie schrijft een oud-gevangene (H.M. Roering uit Haarlem) een ingezonden stuk in het gratis blad "Spits" dat veel door treinreizigers wordt gelezen. Daarin wordt verwezen naar de wijze waarop in Amersfoort met "de boom" van Kamp Amersfoort is omgegaan. Er wordt een foto bijgeplaatst van het restant van de Amersfoortse grensbeuk. Lezer Wim Franken uit Deventer veert overeind als hij dat leest. Het wordt tijd weer eens terug te gaan naar de plek waar hij in 1994 **zijn gedicht** met viltstift op de boom schreef.

Met hulp van een kennis (auto met chauffeur) wordt de reis ondernomen, de plek geïnspecteerd. Via een informatiebord wordt kennis genomen van het bewaarde gedicht. Schrik ontstaat er rondom de informatie over de dichter.

De heer Wim Franken woonde tot 1999 in Amersfoort, was er tot 1983 docent aan de muziekschool en componeerde veel stukken die in Amersfoort werden uitgevoerd. Ook onderhield hij als beiaardier nauw banden met de Amersfoortse Beiaardschool. In 1992 werd hem de Amersfoortse Stadspenning uitgereikt voor zijn verdiensten op cultureel terrein.

Het gedicht op de boom heeft de heer Wim Franken zelf ook op een schilderij vastgelegd.

Als zulke informatie binnenkomt moet vanzelfsprekend wederhoor worden toegepast. Dat is met zorgvuldigheid ook gebeurd.

De heer Pieter Ista heeft na telefonisch overleg over de aangeboden schriftelijke informatie uiteindelijk ook per brief gereageerd. Hij omschreef hoe hij destijds zijn leven beschouwde: net als de boom afgetakeld. Toch vocht hij voor een nieuw bestaan, een nieuw leven, iets dat de boom niet was gegund. Hij heeft dat bereikt, heeft een rustiger en goed bestaan met vrouw, kinderen, klein- en achterkleinkinderen ergens in Nederland opgebouwd. De periode van de oorlog en zijn gevolgen wil hij nu achter zich laten, zo goed en zo kwaad als dat gaat.

Nu er zich iemand aandient als maker van het gedicht zegt hij: "OK, het is zijn gedicht, maar het is mijn boom!".

Met deze informatie onder ogen zit er niets anders op dan in de komende tijd de informatie in brochures en op borden aan te passen aan de ontwikkelingen van de tijd. Immers: geschiedenis moet worden doorgegeven maar wel op een zuivere manier!

Cees Biezeveld.

Ontvluchtingen Kamp Amersfoort (deel 7)

Regelmatige komen er naar aanleiding van deze artikelen serie reacties binnen die duidelijk maken dat er rondom het Kamp Amersfoort veel meer aan de orde is geweest op het gebied van ontvluchtingen. Er zijn aanwijzingen over netwerken van personen, die bevorderden dat gevangenen uit werkcommando's (dus buiten de poort van het kamp werkzaam) ontsnapten. Die gevangenen werden met gevaar voor eigen leven opgevangen (weggestopt), van eten en drinken voorzien en via een netwerk (meestal na een paar dagen onderduik tot het ergste zoekgevaar geweken was) naar elders weggebracht. De kampkleding die gevangenen aan hadden moest onmiddellijk uit, worden verbrand of begraven, want het vinden daarvan... zou tot de ergste gevolgen kunnen leiden. Wat moesten de vluchtelingen dan aan? Men trok de kledingkast open, gaf iets van de eigen kleding weg. Resultaat: sommige mensen in de buurt van het kamp hadden al hun reserve weggegeven. Dat in een tijd dat er niets meer te koop was.

De heer Felix Kastje berichtte over een ander ontsnapingsverhaal dat zijn vader, Johannes Kastje had mee-gemaakt. Johannes Kastje was werkzaam bij de toenmalige ambachtschool aan de Leusderweg. Hij gaf les in vakken als autotechniek en machinebankwerken. De

bijbehorende handigheid werd thuis benut. Hij had een kerfmachientje waarop zelfgekweekte tabak (van anderen) tegen beloning in natura werd gekerfd. Ook had hij tijdens lessen nijverheid op school een karretje gemaakt waarmee hout kon worden opgehaald uit de naburige bossen van den Treek Henschoten.

Op een middag ging hij met zijn vrouw op pad om hout te halen. Ze voerden het karretje mee. Lopend over de Leusderweg richting Doornseweg viel het op dat achter bijna iedere boom een Duitse soldaat stond. Terug richting Amersfoort mocht niet meer. Iedereen moest doorlopen richting Laan 1914 en vervolgens het Kamp Amersfoort in gaan. Daar werden vrouwen en mannen gescheiden. De bedoeling was kennelijk – gelijk aan zoveel razzia's in die tijd – mannelijke slaven (dwangarbeiders) te vangen. De situatie werd volgens het verhaal gestoord door Britse jachtbommenwerpers die reden waren voor "luchtalarm". De vrouwen zouden daarop direct zijn weggestuurd met: "Alle Frauen vort". Mevrouw Kastje maakte dus ook dat ze wegkwam.

Johannes Kastje had de overtuiging dat het Kamp Amersfoort geen bron van heil voor zijn verdere leven zou vormen en kwam tot de slotsom: Hier hoor ik niet.

Een andere daar gebrachte man zat ook in die vreemde situatie. Johannes had een kniptang in zijn zak, kennelijk paraat voor passende klusjes onderweg. In de chaos was men nog niet tot registratie of fouillering gekomen, zodat de tang nog bedrijfsklaar was. Hij stelde zijn metgezel voor het prikkeldraad ter plaatse door te knippen en er vandoor te gaan. De andere man vond dat te gevaarlijk en ging niet mee.

Chaos door luchtalarm, een onoverzichtelijk geheel van binnengevoerde mensen, mannen en vrouwen die gescheiden moesten worden, registratie die nog niet gehouden was... Johannes Kastje moest zogenaamd nodig bij het hek, knipte echter de draden door en maakte dat hij wegwam richting de bossen van Den Treek Henschoten (richting de plaats waar nu de Doornseweg is en de sportterreinen van de politie-instituten). Met een

omweg om Amersfoort heen tot aan de Hogeweg richting Hoewelaken, kwam hij Amersfoort via de Hogeweg weer binnen om uiteindelijk via de Leusderweg bij zijn woning aan de Voltastraat te komen.

Het verhaal is binnen de familie doorgegeven. Het bewijs, een kleine draadkniptang, werd als curiositeit van vader op zoon bewaard. Door een schenking – bedankt Felix Kastje! - dezer dagen met het opgetekende verhaal in bewaring genomen bij de gedenkplaats.

In dit geval geen spectaculaire ontsnapping van een ingeschreven gevangene in kampkleding, maar toch... een ontsnapping uit handen van de vijand. Zeer risicovol, want bij het minste geringste werd er geschoten, zeker niet met losse flodders.

Herdenk de Februaristaking

Maandag 25 februari 2008 wordt in Amsterdam de Februaristaking herdacht. Het comité Herdenking Februaristaking 1941 en het Gemeentebestuur van Amsterdam nodigen u uit om daaraan deel te nemen.

In februari 1941 legden werknemers uit Amsterdam, Zaanstreek, Kennemerland, Hilversum, Weesp en Utrecht het werk neer uit protest tegen de onmenselijke behandeling van onze Joodse medeburgers door de Duitse bezetter.

De Februaristaking staat symbool voor strijd tegen ras-waan, voor solidariteit, saamhorigheid, tolerantie en gelijkwaardigheid. Met de bijeenkomst bij het monument De Dokwerker herdenken we de stakers van toen. Tegelijkertijd geven wij aan dat de waarden waar zij voor stonden van groot belang blijven, juist in deze tijd waarin

sprake is van terroristisch geweld en politieke repressie en waarin ook in ons land mensen in de hoek gezet dreigen te worden vanwege hun afkomst, seksuele voorkeur of religie.

Kom naar de herdenking en laat zien dat u niet onverschillig staat ten opzichte van uw medeburgers en de waarden van een democratische samenleving.

De herdenking begint om kwart voor vijf. De voorzitter van de Tweede Kamer, Gerdi Verbeet, zal een toespraak houden en Sanne Wallis de Vries leest gedichten voor. Het defilé langs De Dokwerker begint om 17.00 uur.

Comite Herdenking
Februaristaking 1941

Gemeentebestuur
van Amsterdam

Subsidie busvervoer bezoek gedenkplaatsen

Het bestuur van de Stichting Februaristaking 1941 heeft ook voor 2008 besloten de subsidieregeling voor busvervoer bij klassikaal bezoek aan musea 1940-1945 en gedenkplaatsen te continueren. Het project is ondergebracht bij het Herinneringscentrum Kamp Westerbork. De regeling is van toepassing op alle scholen voor voortgezet onderwijs in Nederland bij bezoek aan een aangewezen instelling. Het Nationaal Monument Kamp Amersfoort is ook aangewezen.

Er geldt een maximum van € 227 per gehuurde autobus, waarbij een eigen bijdrage van € 45 in acht wordt genomen. Per bus moeten minimaal 40 leerlingen ver-

voerd worden. Per school worden maximaal 2 bussen vergoed. Boven alles geldt: er is een jaarmaximum aan subsidies (maximaal 190 bussen gesubsidieerd). Op is op! Afhandeling in volgorde van binnenkomst.

Inleiding artikel:

Sinti & Roma, gevangen in de schaduw van herinneringen (deel I)

In het Informatiebulletin van april 2007 is een aanvang gemaakt met het terughalen uit de vergetelheid van toenmalige gevangenen, mensen die niet vergeten mogen worden. Ze hebben ons allen immers iets nagelaten, een gedachtegoed dat kostbaar is. Wie waren ze, wat deden ze, waarom werden ze door de bezetters gearresteerd en in Kamp Amersfoort gebracht? Wat is er van ze geworden?

Achtereenvolgens werd aandacht besteed aan Loes van Overeem (vanwege de straat die naar haar vernoemd werd), pater Titus Brandsma, Monne de Miranda en in oktober 2007: Henk Henriët.

In het vervolg daarop nu aandacht voor een vergeten groep: Sinti en Roma, gevangenen waarvan we – zeker in relatie tot de geschiedschrijving van Kamp Amersfoort – heel weinig weten. Dat we er slechts geringe kennis van hebben wil niet zeggen dat we die groep (evengoed slachtoffers van Wereldoorlog II, rassenaan en vervolging) maar moeten vergeten.

Er zijn als het ware kleine puzzelstukjes gevonden die aangeven dat ook Sinti en Roma behoorden tot de gevangenen van het Polizeiliches Durchgangslager

Amersfoort. Juist ook de gesloten karakters van de groep waar het om gaat maakt dat er moeizaam informatie beschikbaar komt. Toch is er een eerste begin. Ook heeft een enkele oud-gevangene daarover verklaard: eens werden degenen die “Weense muziek” konden spelen gevraagd uit te treden. Een groep zigeuners trad naar voren en moest meekomen, verwachtend dat ze muziek konden gaan spelen. “We hebben ze nooit meer terug zien komen” verklaarde de oud-gevangene, “ je mag raden wat er met ze is gebeurd! ”.

Redacteur Karel Kreuning heeft zich op de hem bekende manier in de materie verdiept en is gaan schrijven. Door omstandigheden lukte het niet de gehele aflevering in één keer nu te plaatsen. Daarom hierbij deel I. Het deel II wordt opgenomen in het blad dat begin april 2008 verschijnt.

Bij de herdenking op zaterdag 19 april 2008 zal ook deze groep worden herdacht. De heer Zoni Weisz zal als vertegenwoordiger spreken terwijl een orkestje de kenmerkende bijbehorende muziek zal verzorgen.

Cees Biezeveld.

Sinti & Roma, gevangen in de schaduw van herinneringen (deel I)

De historie van zigeuners is een orale geschiedenis. Het geschreven woord heeft, aldus Zoni Weisz, nooit enige betekenis gehad in hun cultuur. Geschiedenis, gebruiken en wetten worden doorgegeven van vader op zoon en van moeder op dochter. Door het simpele feit dat er niets van onze vroegste historie is opgetekend, is er, aldus Weisz, veel verloren gegaan. Over het lot van zigeuners, per 8 april 1971 werden zij na een besluit daarover op het internationale Roma-congres in Londen vanaf dan enkel aangeduid als Sinti en Roma, gaat deze bijdrage. Naar de gebeurtenissen en ontwikkelingen is door wetenschappers en anderen het nodige onderzoek gedaan. Het artikel is dan ook mede gebaseerd op de boeken die ik daarvoor raadpleegde en die op het conto staan van de betreffende auteurs en redacteurs.

Elf vierkante meter in een woonwagen. De oppervlakte waarvan Zoni Weisz zich herinnert hoe daar zijn familie op leefde en in rondtrok. De van oorsprong nomadische

Noord-West Europese Sinti en zo ook Oost-Europese Roma doen dat van oudsher in woonwagens. Wanneer ze daarmee een vaste plek aandedden, was het meestal een woonwagenkamp waar Nederlanders in woonwagens woonden. Terwijl woonwagenbewoners nakomelingen zijn van autochtone Nederlanders die eind 19e eeuw en begin 20e eeuw besloten een zwervend bestaan te leiden, zijn Sinti en Roma volgens de standaardwerken van oorsprong afkomstig uit Punjab in Noordwest-India.

Zoni Weisz: *Over de herkomst van Sinti en Roma is veel geschreven en gespeculeerd. Wij zelf zijn ervan overtuigd dat onze oorsprong in Noord-India ligt. Hard bewijs is daarvoor nooit geleverd, maar uiterlijke kenmerken en allerlei gebruiken, gewoonten en reinheidswetten wijzen wel heel sterk in die richting. Onze taal, het Romanes, is het sterkste bewijs voor de stelling dat we oorspronkelijk uit India stammen. Heuse tsiganolgen, ja die bestaan, en linguïsten als*

Ian Hancock, zelf een Roma, zijn overtuigd van het verband tussen het Romanes en talen uit Noord-India. Onze historie is een orale geschiedenis, het geschreven woord heeft nooit enige betekenis gehad in onze cultuur. Geschiedenis, gebruiken en wetten worden doorgegeven van vader op zoon en van moeder op dochter. Door het simpele feit dat er niets van onze vroegste historie is opgetekend, is veel verloren gegaan. Er leven nu wereldwijd zo'n twaalf miljoen Sinti en Roma.¹

Gjuner Abdula-Abdulaskoro: Nadat we uit India waren verdreven, trokken we uiteindelijk met veel pijn, angst en moeilijkheden naar het Oude Continent. Waarheen we ook trokken, we behielden onze eigen cultuur, tradities en taal. Hoe zij ook tegenover ons stonden, muziek en dans trokken altijd publiek. Integratie is een groot goed, maar wel met behoud van de eigen identiteit en zonder onze eigen normen en waarden te hoeven vergeten. In een mengelmoes van oorspronkelijke culturen is de mix daarvan bepalend en in een zo veelzijdige samenleving integratie een zaak van iedereen. Geconfronteerd met politieke discriminatie blijft het de vraag hoe daarop te reageren. Veel komt voort uit onbegrip. Bij tegenstellingen is het aan iedereen en dus ook aan ons, wijs en geduldig te blijven. Wij willen blijven doorgaan met het participeren in een betere samenleving. Het zou ieders belang goed dienen als er binnen professionele instituten een directe en blijvende dialoog tot stand komt. Alleen in gezamenlijkheid kunnen veranderingen op de juiste wijze worden aangestuurd en beleden.²

Lalla Weiss: Wij Sinti en Roma beschouwen onszelf niet als één groep en vermijden meestal de benaming 'zigeuner'.³ Over één ding zijn we het allen eens: we zijn anders dan burgers, die we 'gaadzje' noemen. De culturen van Sinti en Roma zijn verwant, evenals de talen die voortkomen uit een van de oudste wereldtalen, het Sankriet. Sinti en Roma worden door de burgers geïdentificeerd met het begrip 'vrijheid', een romantisch idee dat samenhangt met reizen, rondtrekken en woonwagens. Maar dat heeft helaas een weinig romantische basis; een geschiedenis van meer

dan 500 jaar vervolging in Europa. Wie in persoonlijke omgang meer van onze achtergrond leert kennen, merkt al gauw dat onze reserve tegenover burgers niet iets natuurlijk is, bepaald door zoiets als verschil in levenswijze, maar dat de verhoudingen in de loop van de tijd grondig zijn verstoord. En de verstorende partij was meestal niet de gewone burger, boer of 'zigeuner'. In Nederland hebben die elkaar vroeger goed kunnen gebruiken. Je had de handel, de oogst, je had allerlei ambulante beroepen van scharenslijpen tot muziek op de bruiloft. Neen, de storende partij was meestal de overheid, en dan vooral de landelijke, ver van de mensen afstaande overheid.⁴

Na uit India verdreven te zijn, trokken Sinti en Roma vervolgens via het Midden-Oosten richting Europa. De Sinti vooral naar West-Europa, de Roma voornamelijk naar Oost-Europa. Beide vestigden zich in de 15^e eeuw in Nederland. Aanvankelijk waren het vooral Oost-Europese Roma. Hun motieven waren vooral van economische aard en zij leefden maar kort in Nederland. Anders was het met Sinti uit Duitstalig gebied. Uiteindelijk zouden zij zich in Noord-Brabant en Limburg vestigen.

De eerste keer dat er Sinti in ons land werden gesignaleerd was in 1420 te Deventer. Verderop in de 15^e eeuw trokken steeds meer nieuwkomers ons land binnen. In de Noordelijke Nederlanden werden zigeuners vanaf 1420 tot aan 1868 aangeduid met de termen Heidens of Egyptiërs.⁵ Aanvankelijk werden ze gastvrij onthaald. Later in deze eeuw veranderde dat, en werden ze vogelvrij verklaard, verjaagd en uiteindelijk vervolgd. Vanaf de zeventiende eeuw vonden ook in Nederland doelgerichte "heidenjachten" plaats. Na de uitroeiing die tussen 1720 en 1730 plaatsvond durfden de zigeuners zich bijna gedurende een eeuw niet meer in Nederland te vertonen.

Vanaf maart 1868 trok een nieuwe groep rondreizende mensen Nederland binnen: de Kaldarasch, Hongaarse ketellappers. Deze groep werd voor het eerst aangeduid als zigeuners. Een term die in de loop van de 15e eeuw vooral in Duitse staten in zwang gekomen was.⁶ Later arriveerden er twee andere groepen: de Ursari (beren-

1 Zoni Weisz is lid van het Nederlandse Auschwitzcomité.

2 Gjuner Abdula-Abdulaskoro is gedelegeerde namens de Nederlandse Roma en Sinti in de Europese Roma Forum en Traviles (ERFT) Vice-voorzitter van de Ansabl of parlement van ERFT, Gedelegeerde van Nederland namens de Roma en Sinti in de Internationale Roma Union (IRU), Coördinator van de commissie voor crisissituatie voor Roma in Europa. Voorzitter van de landelijke Roma organisatie "Roma Emancipatie in Nederland" ex Adviseur in het Europees Parlement voor de Roma zaken in Oost en Centraal Europa. Journalist, dichter, schrijver, Roma linguïst en Romanoloog.

3 In Nederland wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen Roma en Sinti. De term Roma wordt gebruikt voor groepen die de in de 19e en 20e eeuw naar Nederland zijn getrokken en die afkomstig zijn uit Oost-Europa. Sommige Roma in Nederland zijn zeer recentelijk naar Nederland geëmigreerd. De term Sinti wordt gebruikt voor groepen zigeuners die al vanaf de 18e eeuw in West-Europa wonen. De meeste Sinti in Nederland hebben zich tussen 1900 en 1920 in Nederland gevestigd en waren hoofdzakelijk afkomstig uit Frankrijk en Duitsland.

4 Margriet de Moor in gesprek met Lalla Weiss, coördinator van de Landelijke Sinti-organisatie.

5 De oorsprong van de term Heidens is onduidelijk. Het kan zowel niet-christen betekenen, als iemand die zich vooral op de heide (= platte land) ophoudt. Door de relatief grote omvang van de in gezinsverband rondreizende groepen (soms meer dan honderd personen), de opvallende exotische uitdossing en donkere huidkleur, alsmede de titels van hertog en graaf die zij voerden, baarden zij veel opzien. Zoals gebruikelijk bij pelgrims, vroegen zij aan stadsbesturen om geld en voedsel, dat hun aanvankelijk zonder veel bezwaren werd verstrekt.

6 Hoewel het woord 'zigeuner' vóór 1868 vrijwel nooit werd gebruikt in Nederland, was het fenomeen zeker niet nieuw: vooral in de 17e en 18e eeuw namen de gewestelijke overheden reeds tal van maatregelen om de aanwezigheid van wat met een toenmalig synoniem 'heidens' of 'egyptenaren' werd genoemd, tegen te gaan. Het repressieve overheidsbeleid tegenover deze groepen kende dus al een lange traditie. Daarnaast breidde in de eerste helft van de 19e eeuw de beeldvorming over heidens, maar ook over gypsies in Engeland, gitanos in Spanje, en Zigeuner in Duitsland, zich sterk uit.

leiders uit Bosnië) en de Lowara (paardenhandelaren, oorspronkelijk afkomstig uit Hongarije). Speciaal de Kaldarasch en Ursari werden door Nederlandse overheid geëtiketteerd als zigeuners. Gold dit aanvankelijk niet voor de Lowara en de Sinti, zo vanaf ongeveer 1928 werden ook deze groepen als zodanig aangeduid.

Sinti – die al langere tijd in West-Europa woonden en niet uit Oost-Europa kwamen, zoals de Kaldarasch en Ursari - kwamen al vóór 1868 naar Nederland. Omdat zij klaarblijkelijk weinig voldeden aan het bestaande Heidens- of Zigeunerbeeld, werden zij nooit als aparte groep gezien. Net als de Lowara beschikten zij over Duitse, Franse of Belgische paspoorten. Pas vanaf 1928 werden door de Nederlandse overheid alle bovengenoemde groepen in zoverre zij nog in Nederland aanwezig waren, geëtiketteerd als Zigeuners. De groepen die zich weer in ons land durfden wagen, kunnen worden beschouwd als de voorouders van de zigeunerfamilies die nu nog in Nederland en Duitsland leven.

In die tijd bleken zigeuners redelijk in hun eigen levensonderhoud te kunnen voorzien.⁷ Behalve dat zij de kost verdienden als o.a. paardenhandelaar, muzikant of ketellapper, fungeerden zij ook als verspreiders van nieuws. Radio, telefoon en televisie bestonden nog niet. Door hun reizen naar en verblijf in wisselende dorpen, steden, landstreken en zo ook verschillende landen, waren zij van veel op de hoogte. De overheid beschouwde een deel van hun beroepen als verkapte vormen van bedelarij. Woonwagenbewoners waren asociaal, wilden niet werken, bedelden en vielen platelanders lastig. Het vreemdelingenbeleid voor zigeuners verharde. Uiteindelijk kwam het zover dat de regering in 1903 een commissie in het leven riep die de opdracht kreeg het woonwagenprobleem in zijn geheel te onderzoeken. De op 22 juni 1907 ingeleverde eindrapportage vermeldde dat de zigeuners een 'groot maatschappelijk gevaar opleveren'. De regering nam deze conclusie over, waarna in 1918 de *eerste wet op woonwagens en woonschepen* in werking trad.

De zigeunerwet van 1918

De wet, die door de ministers Mr. B. Ort (1854-1927) en Pieter Cort van der Linden (1846 – 1935) tot stand werd gebracht, bepaalde dat een woonwagen of woonschip alleen mocht worden bewoond met toestemming van de Commissaris des Konings. Gemeenten konden woonwagens en -schepen niet weren, maar wel een vaste plaats toewijzen. De bewoner moest voldoende middelen van bestaan hebben en de woonwagen of het woonschip moest bewoonbaar zijn. Vanaf het moment dat de woonwagenwet van 1918 op 26 juli van kracht werd, waar niet alleen de zigeuners, maar ook de woonwagenbe-

woners van Nederlandse afkomst onder vielen, werden woonwagenbewoners als een aparte categorie burgers gedefinieerd. De doelstelling van deze wet - die behalve voorwaarden stelde aan het bewonen van een wagen, en door een vergunningenstelsel het aantal wagens beoogde te verminderen - werd echter niet bewaarheid. Maar het aantal woonwagenbewoners nam toe door de heersende woningnood, betere woonwagens en het uitreiken van vergunningen aan al diegenen die konden waarmaken dat zij over voldoende middelen van bestaan beschikten. Terwijl er in 1911 584 wagens waren (met 2800 bewoners), zou dat aantal in 1938 verviervoudigen. Overigens is het opmerkelijk dat vanaf het moment dat gemeenten door de Woonwagenwet werden gedwongen tot het aanwijzen van een standplaats voor woonwagens, de klachten van particulieren over de aanwezigheid van woonwagenbewoners veel minder serieus zijn genomen. De wet bracht dan ook heel andere uitkomsten dan werd beoogd. Bij de wet van 1918 vervielen alle bestaande verordeningen, ook dus die van de gemeente die woonwagens in de gemeente konden verbieden. Daarmee kwam aan het 'opjagen' officieel een einde. De gemeenten bleven echter bevoegd standplaatsen aan te wijzen. Door die ontwikkeling werd de grondslag gelegd voor de vele woonwagenkampen en woonwagenstandplaatsen, die overigens meestal aan de grens van de gemeente, met onvoldoende sanitaire voorzieningen, licht, water etc. te vinden waren.

Algemeen nam de aversie tegen zigeuners zo toe, dat de toenmalige minister-president, en in de jaren 1918-1925 tevens minister van Binnenlandse Zaken, Jhr. mr. Charles Ruijs de Beerenbrouck, in 1924 aan de Commissarissen der Koningin te kennen gaf van de zigeuners af te willen. Op hun beurt gaven deze aan de burgemeesters te kennen aan zigeuners geen papieren meer te verstrekken. De meeste burgemeesters gaven aan deze oproep echter geen gehoor. Onder voorwaarde dat zigeuners uit hun gemeenten verdwenen, gingen zij rustig verder met het verstrekken aan zigeuners van de benodigde en de door hen zo begeerde identiteits- en nationaliteitspapieren. Daarmee konden zij immers niet meer klakkeloos de grens worden overgezet.

In de periode 1918-1940 leidde het anti-zigeunerbeleid in Nederland tot een planmatiger aanpak en daarmee tot een onderverdeling in 'objecten': Belgische vluchtelingen, zigeuners, Chinezen en (Joodse) vluchtelingen. De marechaussee-officier kolonel F.C.A. van der Minne - de Administrateur voor de Grensbewaking en Vreemdelingendienst (AGVD) - die protesteerde tegen het eigen beleid van de burgemeesters, trachtte in de jaren 1928-1930 met be-

7 Het beeld dat de rijksoverheid over zigeuners had – parasiterende groepen en zonder middelen van bestaan - was onjuist. Verreweg de meeste zigeuners oefenden door de bevolking gewaardeerde beroepen uit en sommigen beschikten over veel geld (Lucassen 1990). De gemeentelijke overheden waren veel welwillender tegenover de zigeunergroepen en doorkruisten het beleid van de rijksoverheid door het afgeven van reis- of verblijfspassen, woonwagenvergunningen of bewijzen van Nederlanderschap. Vanaf 1928 werd het Nederlandse beleid tegenover zigeuners systematischer aangepakt. Ook werd het zigeunerstigma na 1928 nog sterker. Tot 1928 werden zigeuners vooral als lastig beschouwd, na 1928 werden zij beschouwd als gevaarlijk en crimineel. Dit stigma gold voor alle nomadische groepen.

trekking tot zigeuners allerlei plannen te realiseren. In 1924 schreef hij hierover aan de inspecteur der Koninklijke Marechasse (IKM) G.J.F. Bauduin en aan de minister van Justitie zijn bevindingen.⁸ De minister van Justitie in die tijd, mr. Th. Heemskerk, richtte zich naar aanleiding van deze brief tot de minister van Binnenlandse Zaken, jhr. mr. Ch. J. M. Ruys de Beerenbrouck. Hij was het met Van der Minne eens dat dergelijke zigeunergezelschappen ongewenst waren, vooral met het oog op de algemene veiligheid. Hij merkte op dat Italianen weliswaar geen visum nodig hadden, maar dat zij, wanneer zij uit hoofde van de openbare orde of veiligheid ongewenst waren, wel uitgeleid konden worden. Heemskerk verzocht Ruys de Beerenbrouck de burgemeesters op hun onjuiste gedrag te attenderen. Dat gebeurde in augustus 1924.

Uiteindelijk werd onder verantwoordelijkheid van Van der Minne een begin gemaakt met de registratie van personen die volgens Van der Minne (en zijn opvolger H.W.B. Croiset van Uchelen) als zigeuner moesten worden beschouwd. Uit dit beleid vloeide tevens voort dat naast de 'traditionele' zigeunergroepen (Kaldarasch en Ursari), twee nieuwe groepen (Lowara en Sinti) definitief in de categorie zigeuner werden ondergebracht. In deze periode werd ook het idee geopperd om alle woonwaggenbewoners in deze categorie onder te brengen. De oorspronkelijke ideeën van Van der Minne resulteerden op den duur in de registratie van honderden zigeuners.

De ontwikkelingen in Duitsland

In Duitsland werd al in 1899 begonnen met het systematisch registeren van zigeuners. Hiertoe werd in datzelfde jaar een centrale inlichtingendienst onder de naam 'Nachrichtendienst in bezug auf die Zigeunern' opgericht. In 1905 beschikte deze dienst over informatie betreffende 3350 zigeuners. Niet alleen grenswachters, maar ook ambtenaren van de burgerlijke stand in geheel Duitsland hadden de verplichting om informatie betreffende huwelijken, geboorten en overlijden van zigeuners door te geven. In 1925 beschikte de dienst over de persoonlijke gegevens van zo'n 14.000 zigeuners

Na 1933 werd in Duitsland de rassenwetgeving een officieel instrument om de zigeuners te bestrijden. Een van degenen die door het Reichsgesundheitsamt belast werd met 'erbwissenschaftliche Forschungen' was de psycholoog en psychiater Dr. Robert Ritter, Oberarzt aan de Universitäts-Nervenklinik in Tübingen. In 1937 nam Dr. Ritter na jarenlang onderzoek naar zigeuners, de leiding over het in 1936 opgerichte "Rassenhygienische und Bevölkerungsbiologische Forschungsstelle des Reichsgesundheitsamtes" in Berlijn, een onderafdeling van het ministerie van Volksgezondheid. Dit werd het

belangrijkste centrum voor onderzoek naar identificatie en classificatie van zigeuners en voor de opsporing van verbanden tussen erfelijkheid en criminaliteit: met genalogieën, vingerafdrukken en antropometrische gegevens probeerde Ritters team een complete opsomming te geven van de kenmerken van alle mensen met zigeunerbloed en de mate van hun rassenvermenging te bepalen. Daartoe reisden onderzoekers de zigeuners tot in de concentratiekampen achterna. Toen Ritter in 1941 het onderzoek beëindigde, werd niet minder dan negentig procent van alle onderzochte zigeuners als onzuiver beschouwd en dus als a-sociaal gezien. In 1937 werd het reizen verboden en werden zigeuners verplicht met hun wagens standplaatsen in te nemen op verzamelkampen, die aan de rand van grote steden lagen. Hiermee begon de concentratie.

Tegelijkertijd trachtte men de zigeuners te dwingen vast werk te verrichten. Daar zij buiten hun eigen werk nimmer ander werk hadden uitgevoerd, bleven zij ongeschikt voor het hun opgedrongen fabrieks- of havenwerk. Toen bleek dat zij zich niet aan de hen opgelegde plichten hielden, trad de politie aanzienlijk harder op. Een bepaling van 4 april 1938 stelt dat diegenen die ondanks het verbod toch blijven reizen gearresteerd zullen worden en in een 'opvoedingskamp' geplaatst zullen opgesloten. Jaren later werden deze kampen de vernietigingskampen voor Joden en zigeuners: Dachau, Buchenwald en Ravensbrück. In deze kampen wilde men zigeuners door middel van een 'opvoeding' tot een ander gedragspatroon dwingen. Wat er in feite gebeurde, was dat zowel zigeunermannen, als vrouwen gesteriliseerd werden, onder andere via inspuiting van het sap van de plant caladium. De zigeuners werden niet alleen gesteriliseerd maar ook, zo blijkt uit de memoires van Rudolf Höss die kampcommandant van Auschwitz was, onderworpen aan huiveringwekkende biologische experimenten. Dit gebeurde al ver voor de oorlog uitbrak.

Toen vanaf 1933 een grote stroom voornamelijk Joodse vluchtelingen op gang kwam, verflauwde de aandacht van de AGVD voor zigeuners enigszins. Dat gebeurde echter niet helemaal, getuige de pogingen in de jaren 1936-1938 een zigeunercentrale op te richten, maar de intensiteit van de beginjaren werd later niet meer bereikt. De bezetting bracht daarin aanvankelijk geen verandering en vóór de zigeuner-razzia van mei 1944 trok deze marginale groep, naar de bronnen te oordelen, niet veel aandacht. Een van de weinige keren dat zij als categorie werden genoemd, was in de correspondentie van de Sicherheitsdienst te Den Haag in verband met het woonwagenvrij maken van de kuststreek in september 1940, maar toen alle aanwezige woonwaggenbewoners eenmaal naar het binnenland waren verplaatst, leek het probleem opgelost.

8 Herhaaldelijk worden van Marechasse, Rijksveldwacht en Politietroepen inspannende diensten vereist om deze vreemdelingen buiten onze grenzen te houden. Sedert 1923 zijn verschillende van deze vreemdelingen in het bezit van Italiaansche paspoorten waarvoor geen visa in Nederland meer worden vereischt. Het wil mij voorkomen, dat al dergelijke vreemdelingen als ongewenst moeten worden beschouwd, terwijl de voorstellingen die zij geven voor de Nederlandsche bevolking van weinig belang zijn te achten. Desniettenstaande blijkt, dat tal van burgemeesters schriftelijk vergunning geven tot het houden van vertoningen, welke vergunningen dan weder als reclamemiddel elders worden gebezigd.

Vanaf de jaren dertig werd de bemoeienis van de rijksoverheid met het woonwagenvraagstuk steeds groter, en verschoof het beleid steeds meer van Justitie naar Binnenlandse Zaken. Dit blijkt vooral uit de coördinerende rol van het laatstgenoemde departement bij het 'wetsontwerp met betrekking tot de varende en rijdende bevolking', dat in 1935 aan diverse adviserende instanties werd toegestuurd. Hoewel er voor geijverd werd om alle woonwagenebewoners in een Centraal Bevolkingsregister (CBR) - dat zijn ontstaan te danken had aan het Besluit Bevolkingsboekhouding van 31 maart 1936 - op te nemen om zo een einde te maken aan de "administratieve onvindbaarheid" van deze groep - en er dus sprake was van een centrale registratie en in het verlengde daarvan van 'verzamel-kampen' - werden beide ideeën niet vóór de Tweede Wereldoorlog gerealiseerd. Zoals later zou blijken, waren daarmee de plannen echter nog niet van de baan.

De Nederlandse Zigeunercentrale

Op 8 februari 1936 gaf de toenmalige katholieke minister van Justitie, J. van Schaik, zijn fiat aan het oprichten van een Nederlandse Zigeunercentrale. Hij deed dit op verzoek van de Duitsers die door de internationale *Polizeiliche Kommission* in Wenen een 'internationale Zentralstelle zur Bekämpfung der Zigeunerwesen' had laten oprichten. Deze *Kommission* wilde, net als op het gebied van de internationale misdadbestrijding, tot een internationale samenwerking komen met betrekking tot het zogenaamde zigeunerprobleem. De gegevens die door deze *Kommission* verzameld werden en ook, zij het in kleine mate, door Nederland toegestuurd kreeg, zouden later gebruikt worden voor de massale uitroeiing van het zigeunervolk.

In Duitsland gaat een rondschrjven van het *Reichs- und Preussische Ministerium des Innern*. 'Ein energisches Vorgehen gegen die Zigeunerplage' wordt alle politie-instanties verplicht gesteld. Na de benoeming van Himmler in de zomer van 1936 tot *Chef der deutschen Polizei* werden de zigeuners officieel voornamelijk als 'asocialen' beschouwd. 'Als asoziaal gilt, wer durch gemeinschaftsniedriges, wenn auch nicht verbrecherisches Verhalten neigt, dass er sich nicht in die Gemeinschaft einfügen will.'⁹

Op 30 december 1937 werd de oprichting van de Nederlandse Zigeunercentrale in het Nederlandse politiebld bekend gemaakt. In de archieven van de centrale werden de volledige gegevens betreffende Nederlandse en in Nederland verblijvende Zigeuners verzameld: geboortedatum, geslacht, afstamming, burgerlijke staat, beroep, beschrijving van de levensloop, vingerafdrukken en paspoort- of andere registratiepapieren. Ondanks dat deze centrale wegens onvoldoende financiële middelen en personeelsgebrek nooit optimaal heeft gewerkt, hebben de initiatieven uiteindelijk wel geleid tot de registratie van zigeuners, de deportatie en de vernietiging

van hen. Nadat op 13 januari 1939 de Nederlandse centrale wegens personeelsgebrek werd opgeheven, kwam het vreemdelingenbeleid regelrecht onder verantwoordelijkheid van de minister van Justitie te staan en werd de registratie - ondanks het opheffen van de Zigeunercentrale - door de net opgerichte rijksvreemdelingendienst voortgezet.

Het beleid van L. A. van Doorn

Vanaf mei 1940 kwam het woonwagenbeleid namelijk in een stroomversnelling terecht, waardoor de eerder geuite (grondwettelijke) bezwaren verdwenen. Nog voordat de Duitsers zich goed en wel hadden geïnstalleerd, zag een aantal Nederlandse topambtenaren zijn kans schoon het 'woonwagenprobleem' rigoureuus aan te pakken. De initiatiefnemer was L. A. van Doorn, directeur van de Utrechtse instelling voor Maatschappelijke Hulpbetoon. Al voor de oorlog had hij zich ontevreden getoond over de ontoereikende controle op de bepalingen van de naar zijn idee te milde Wet op woonwagens en woonschepen. Reeds in het eerste oorlogsjaar publiceerde hij in het tijdschrift *Sociale Zaken*, waarvan hij mederedacteur was en dat tot september 1944 verscheen, een van zijn vier artikelen onder de veelzeggende titel: 'DE WOONWAGENS MOETEN VERDWIJNEN'. De veranderde omstandigheden en verhoudingen boden naar zijn mening de kans om de 'asociale' woonwagenebewoners eindelijk eens flink aan te pakken. Aldoende konden zij tot nette burgers worden heropgevoed, zodat ook zij zich konden inzetten bij de opbouw van de 'Nieuwe Orde'.

Deze plannen sloten goed aan bij de ideeën die op de afdeling 'Armwezen' van Binnenlandse Zaken leefden. Daar stelde men zich op het standpunt dat de doorsneewoonwagenebewoner tot het "asociale" type behoorde. In de geest van de toenmalige ideeën over de oorzaken van asocialiteit, werden de zwerversneigingen verklaard uit erfelijke factoren of psychische defecten. De ideeën van de commissie De Quay, die zich over het werkloosheidsvraagstuk boog, golden volgens de ambtenaren van de afdeling 'Armwezen' dan ook voor woonwagenebewoners. Zij die niet wilden werken, moesten in kampen worden geïnterneerd. Deze plannen kregen hun beslag in oktober 1942, toen door een telling een inventarisatie werd gemaakt van alle 'asociale elementen' in Nederland. Daarbij werd uitdrukkelijk gevraagd asociale woonwagenebewoners apart te noemen. Slechts 5 à 10% van alle woonwagenebewoners werd door de gemeentelijke overheden als 'asociaal' opgegeven.

Door dit nieuwe beleid konden de plannen tot registratie en concentratie van woonwagenebewoners, die in de jaren dertig niet waren doorgedaan, nu wel worden gerealiseerd. Met de registratie ging de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, Mr. Dr. K.J. Frederiks, op 27 oktober 1941 akkoord. In juni 1942 waren al 10.000 woonwagenebewoners in het CBR opgenomen. Vanaf 15 november 1941 moesten de bewoners van woonwagens en woon-

9 Geciteerd uit Buchheim: Die Zigeunerdeportation vom Mai 1940, Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945, dr B.A. Sijes.

scheper uit de gemeentelijke bevolkingsregisters worden overgeheveld naar het Centraal Bevolkingsregister, behalve als ze lange tijd achtereen in een bepaalde gemeente verbleven. Volgens de gegevens van de volkstelling van 31 december 1930 waren er 54.945 varende en 10.795 rijdende personen in de zin van de wet. Omstreeks 1940 waren er tussen de 2.700 en 3.000 wagens met ongeveer 11.000 tot 12.000 bewoners.

De vooroorlogse, o.a. door kolonel Van der Minne ontwikkelde plannen tot registratie en concentratie van woonwagenbewoners, die in de jaren dertig niet werden uitgevoerd, konden nu wel worden gerealiseerd. In juni 1942 waren van de 11.457 woonwagenbewoners al 9.232 personen opgenomen in het CBR; de overige 2.225 personen hadden ontheffing gekregen.

Vanaf 1942 zou het CBR nauw met een andere dienst gaan samenwerken. Naast Binnenlandse Zaken was namelijk ook de rijksidentificatiedienst (RID) van Justitie, maar dan vanuit een politionele invalshoek, in woonwagenbewoners geïnteresseerd. Daar deze groep werd beschouwd als een bevolkingsgroep die meer dan normaal politietoezicht nodig had, achtte Justitie voor de bestrijding van de criminaliteit een cartotheek met personalia noodzakelijk. Beide instanties zouden nauw met elkaar gaan samenwerken. Dat de ideeën van Van Doorn hun invloed niet misten, mag blijken uit het feit dat in maart 1943 de procureur-generaal te 's-Hertogenbosch aan de secretaris-generaal van Justitie te kennen geeft dat hij concentratie van de woonwagens wenst.

Na nieuwe klachten over woonwagenbewoners in januari 1943, ditmaal in Noord-Brabant, kon niet meer om de roep naar bewaakte kampen heen. Dit leidde in mei van dat jaar tot het bevel van het hoofd van de Duitse politie in Nederland, Rauter, aan de vijf gewestelijke politiepresidenten, fungerend als directeur van politie, in de steden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Haarlem, Groningen, Arnhem en Eindhoven om alle woonwagenbewoners vaste woonplaatsen te geven. Daarbij werd vanaf 1 juli 1943 een trekverbod van kracht.

Met het van kracht worden van het verbod werden voorbereidingen getroffen om grote verzamelkampen in te richten. Uitgezonderd kermisreizigers en bouwondernemers, die als respectabele burgers te boek stonden, moesten er volgens het directoraat-generaal van politie van de in Nederland aanwezige circa 2700 woonwagens

uiteindelijk 1163 naar de 27 geplande verzamelkampen worden overgebracht. Veel zigeuners begonnen nu onder te duiken, het viel ze echter niet mee om geschikte adressen te vinden. Redenen hiervoor waren dat ze, in tegenstelling tot de Joden, vrij laat begonnen met onderduiken, meestal erg groot in getal waren en over weinig geld beschikten. Veel families trokken in oude en leegstaande huizen om zo te trachten zich aan de gevreesde controle, die uiteindelijk tot hun deportatie en vernietiging zou leiden, te onttrekken. Den Haag is daar een goed voorbeeld van. In de omtrek van de Veenkade en de schildersbuurt woonden erg veel zigeuners. Ook trokken de zigeuners zich in groepen terug in de bossen van Nederland en België, waar ze in hutten of hollen een primitief onderkomen hadden gemaakt. Deze vluchtelingen bleef het ongeluk ook niet bespaard: soms kwamen ze terecht in bombardementen, zoals bijvoorbeeld tijdens het Ardennenoffensief.

Iedere gemeente in alle provincies kreeg te horen naar welk verzamelkamp zij 'hun' woonwagenbewoners moesten overbrengen, uitgezonderd de eerder genoemde (beroeps)groepen. Van de kermisreizigers ontsnapten alleen degenen die waren ingeschreven bij de vakgroep Kermisinrichtingen aan concentratie. Het is niet bekend hoeveel woonwagens er uiteindelijk in verzamelkampen terechtgekomen zijn. Maar naarmate de oorlog vorderde, verlieten steeds meer woonwagenbewoners hun wagen, al dan niet onder druk van de omstandigheden. Wanneer er in onbewoonbaar verklaarde woningen werd ondergedoken, stonden de meeste gemeenten dat oogluikend toe.¹⁰

De Tweede Wereldoorlog en het CBR

In het eerste jaar van de bezetting waren er nog geen aparte bepalingen voor woonwagenbewoners. De instantie waar ze tijdens de oorlogsperiode het meest mee te maken hadden, was het *Centraal Bevolkingsregister* (CBR), dat zich bezighield met het registreren van mensen zonder vaste woonplaats. De vooroorlogse, o.a. door kolonel Van der Minne ontwikkelde plannen tot registratie en concentratie van woonwagenbewoners, die in de jaren dertig niet werden gerealiseerd, konden nu wel worden gerealiseerd. Daar van deze bevolkingsgroep werd gedacht dat die meer dan normaal politietoezicht nodig had, achtte Justitie voor de bestrijding van de criminaliteit een cartotheek met personalia noodzakelijk. Het CBR was als bevolkingsboekhouder eveneens geïnteresseerd in de verblijfplaats van personen die niet in de gemeenteregisters waren ingeschreven.

¹⁰ In principe waren de verzamelkampen bedoeld voor de trekkende woonwagenbevolking. Zij die een min of meer sedentair bestaan leidden, werden in het algemeen met rust gelaten. Bovendien werd de beslissing welke woonwagens naar de verzamelkampen dienden te worden overgebracht, doorgaans aan de gemeentebesturen overgelaten. Achten deze het onnodig, dan konden de woonwagenbewoners hun standplaats behouden. Afgezien daarvan werd een uitzondering gemaakt voor kermisreizigers en bouwondernemers, die als respectabele burgers te boek stonden. Van de in Nederland aanwezige ± 2700 woonwagens moesten er volgens het directoraat-generaal van politie uiteindelijk ± 1163 naar de 27 verzamelkampen worden overgebracht. Om aan deze maatregelen te ontkomen, hanteerden woonwagenbewoners verschillende strategieën. Velen verkochten hun wagen, of stalden deze tijdelijk bij boeren, en trokken in meestal onbewoonbaar verklaarde huizen. Anderen doken onder in de bossen of op de hei en leefden als 'holbewoners'. Daarnaast liet de bewaking van veel verzamelkampen te wensen over, waardoor de mogelijkheid bestond deze weer te verlaten. In juni 1944 bevonden van de geplande 1163 wagens er zich nog maar ± 400 in de verzamelkampen. Hoewel sommige van de hierboven genoemde maatregelen door de Duitsers werden uitgevaardigd, onder meer omdat zij bang waren dat onderduikers zich gemakkelijk onder de woonwagenbevolking konden verschuilen, moeten ze toch vooral als een Nederlands initiatief worden beschouwd. De oorlog hield zeker geen breuk met het voorafgaande beleid in, maar zorgde slechts voor een versnelling van het door Binnenlandse Zaken gevoerde beleid.

De Rijks-identificatiedienst

Naast Binnenlandse Zaken was ook de rijks-identificatiedienst (RID) van Justitie, een onderafdeling van de Recherche centrale, maar dan vanuit een politionele invalshoek, in woonwagenbewoners geïnteresseerd. Verbetering van het toezicht was haar belangrijkste motief voor registratie. Mensen die een 'zwerfend bestaan' leidden, vormden in de ogen van het RID een bedreiging voor de gevestigde orde. Dit idee nam vooral in de oorlog toe. Onder de woonwagenbevolking konden zich mensen schuilhouden die de bezetter als 'staatsgevaarlijk' beschouwde, zo vreesden de autoriteiten. Om die reden liet de dienst, die overigens de tweede instantie was die zich bezighield met opzetten van een registratiesysteem voor woonwagenbewoners, voortdurend controles uitvoeren, zoals in februari 1941 toen de RID alle woonwagen- en woonschipbewoners met de *Nederlandse* nationaliteit gecontroleerde.

De registratiesystemen van het CBR en de RID leverden een goed inzicht op in de verspreiding van ambulante groepen over Nederland. Dat kwam de Duitsers goed van pas toen ze in 1943 de maatregel afkondigden om alle woonwagenbewoners onder te brengen in verzamelkampen, een idee dat overigens al vóór de oorlog was geopperd door Nederlandse ambtenaren. De Duitsers wilden de 'zwerfende' woonwagenbewoners eerst uit de kuststreek verwijderen, vervolgens een trekverbod afkondigen en dan overgaan tot concentratie. Met ingang van 10 juni 1943 mochten de bezitters van woonwagens uit de drie kustprovincies en de kuststreek rond het IJsselmeer niet meer rondtrekken met hun wagen. Door een tijdige aankondiging van het verbod hoopten de autoriteiten dat de woonwagenbewoners uit zichzelf zouden verdwijnen. Dat gebeurde inderdaad. Het was namelijk wel toegestaan om naar het 'achterland' te reizen. Een uitzondering werd gemaakt voor woonwagenbewoners die bij bouwondernemingen werkten, een vaste woonplaats hadden, van beroep kermisreiziger waren of voor bedrijven werkten die belangrijk waren voor de oorlogvoering.

Het trekverbod

Met ingang van 1 juli 1943 werd ook voor de rest van het land het trekverbod voor woonwagens van kracht. De volgende stap van de Rijksidentificatiedienst – in samenwerking met het dictoraat-generaal van politie, de lokale en gewestelijke politie-autoriteiten – was het opstellen van een lijst van gemeenten met woonwagenkampen die geschikt waren voor de opvang van grote aantallen woonwagens. De provincies Noord- en Zuid-Holland en Zeeland werden uitgezonderd, omdat daar de kuststrook al ontruimd werd. Oorlog of niet, een aantal gemeenten protesteerde tegen de vestiging van een verzamelkamp binnen hun grenzen. Zij hadden geen zin om op te draaien voor de kosten die zo'n operatie met zich meebracht. Ze waren ook bang dat een concentratie van woonwagenbewoners tot veel overlast zou leiden.

Per eind juli bestond er bij het dictoraat-generaal een landelijk overzicht van het aantal woonwagenbewoners en hun verblijfplaatsen en van de meest geschikte verzamelpunten. Den Haag trok zich niets aan van al die protesten en voerde het beleid gewoon volgens plan uit. Op 1 juli 1943 werd het trekverbod in alle provincies van kracht. Iedere gemeente kreeg te horen naar welk verzamelkamp zij 'hun' woonwagenbewoners moest overbrengen, uitgezonderd de eerder genoemde (beroeps)groepen. Van de kermisreizigers ontsnapten alleen degenen die waren ingeschreven bij de vakgroep Kermisrichtingen aan concentratie. Het is niet bekend hoeveel woonwagens er uiteindelijk in verzamelkampen terechtgekomen zijn. Maar naarmate de oorlog vorderde, verlieten steeds meer woonwagenbewoners hun wagen, al dan niet onder druk van de omstandigheden. Als onderduikadres waren vooral onbewoonbaar verklaarde woningen in trek. De meeste gemeenten stonden dat oogluikend toe.

Woonwagenbewoners kregen ook – net als andere Nederlanders – te maken met razzia's voor de *Arbeitseinsatz* in Duitsland. Maar tijdens die lange jaren van overleven hadden ze in hun eigen ogen ook iets vóór op de rest van de bevolking: ze waren gewend om te handelen met alles wat ze in handen kregen en hadden een goede neus voor producten die de boeren graag ruilden voor voedsel.

Het 'Auschwitz-Erlass'

Op 16 december 1942 gaf *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler een geheim bevel, het zogenaamde '*Auschwitz-Erlass*' van 29 januari 1943. Het decreet zou het lot van zigeuners gaan bepalen. De verordening beval de deportatie van de Duitse en niet-Duitse zigeuners naar concentratiekampen in Polen en gold ook voor zigeuners in Nederland, België, Elzas-Lotharingen en Luxemburg. Het duurde tot mei 1944 voordat het bevel in Nederland ten uitvoer zou worden gebracht.

Op 16 mei 1944 werd er net als in meer plaatsen, ook een razzia gehouden in en bij Eindhoven. Daarbij werd volgens zijn zoon Toeto Reinhardt, zijn vader, Adam Reinhardt (13-07-1902), opgepakt. De statenloze Adam, die oorspronkelijk uit Zuid-Duitsland kwam, repareerde violen en verkocht snaren. "Toen de nazi's in de jaren dertig steeds meer op straat kwamen, is mijn vader als enige van de familie uit Duitsland weggegaan en in Limburg terechtgekomen. Daar ontmoette hij zijn eerste vrouw en samen kregen zij drie kinderen. Mijn vader speelde viool en dat was zijn geluk. Toen de Duitsers in Nederland een razzia hielden en veel Sinti opgepakt werden, kwam hij – evenals enkele andere in de regio opgepakte zigeuners – in kamp Amersfoort terecht. Daar was een *Hauptmann* die uit Zuid-Duitsland kwam en de familie van mijn vader kende. Hij zei tegen mijn vader: 'Jij blijft hier, zorg voor een paar muzikanten en ga spelen'. Adam Reinhardt zag hoe gevangenen van Kamp Amersfoort werden gefusilleerd. Reinhardt werd niet naar Westerbork en Auschwitz afgevoerd. Hij overleefde de oorlog. Zijn vrouw en drie kinderen werden na drie

dagen naar Westerbork overgebracht en vandaar op transport gezet naar Auschwitz. Zij zijn vergast en alleen zijn dochter Kersja heeft het overleefd. Over de oorlog sprak mijn vader weinig. Alleen als hij naar de bank ging om de Wiedergutmachung op te halen. Dan werd hij 'anders' en ik vroeg me dan altijd af: 'Wat heeft die man toch?' Ik begreep het pas later, toen duidelijk werd wat een ellendige tijd het is geweest voor mijn vader. Nooit meer is hij naar Duitsland gegaan, hij heeft zijn familie nooit meer opgezocht. Hij kon daar niet heen. Het was een rampzalige tijd en alleen omdat wij Sinti zijn."

De Zigeuner-razzia van mei 1944

Op 14 mei 1944 stuurde de directeur-generaal van politie te Nijmegen 's middags om acht minuten over drie aan de vijf politiepresidenten in Amsterdam, Rotterdam, Eindhoven, Arnhem en Groningen een geheim telexbericht. Daarin werd het volgende bevel van het hoofd van de Duitse *Sicherheitspolizei* en SD doorgegeven:

[...] Met het doel eener centrale aanhouding van alle in Nederland verblijvende personen, die de kenmerken der zigeuners bezitten, moeten met instemming van den Befehlshaber der Ordnungspolizei op dinsdag 16 mei 1944 te 7.00 uur alle zigeunerfamilies, alle kinderen inbegrepen, door personeel van de Nederlandsche Politie onverwijld naar het kamp Westerbork worden overgebracht en wel tot uiterlijk 20.00 uur. Onder het bovenstaande vallen alle personen, die op grond van hun uiterlijk, hun zeden en gewoonten als zigeuners of als zigeunerhalfbloeden kunnen worden aangemerkt, zoomede alle personen die naar de geaardheid der zigeuners rondtrekken. [...]"¹¹

Het tijdstip van de razzia werd bepaald op 04.00 uur, in het holst van de nacht. Tot kwart voor zes moest er verduisterd worden. Naast het regelen van een aantal praktische zaken, zoals het in beslag nemen van de achtergebleven eigendommen, verwachtte de directeur-generaal nog diezelfde dag van het hoofd der recherche-centrale een opgave van alle in Nederland verblijvende

personen, "die met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid als zigeuners kunnen worden aangemerkt." Daar de recherche-centrale medio mei 1944 net midden in een verhuizing zat, was opgave echter niet mogelijk en werd de selectie aan de plaatselijke autoriteiten (politie en marechaussee) overgelaten. Volgens het toenmalige hoofd van de centrale (Regenboog) werd de verhuizing als voorwendsel gebruikt om deze gegevens niet te hoeven verstrekken. De gewestelijke politiepresidenten hadden de lokale politie-autoriteiten daarom op 15 mei gevraagd alvast een "bedektelijk" onderzoek in te stellen (in huizen, logementen en woonwagenkampen) naar degenen die voor de razzia in aanmerking kwamen. Het zou vooral gaan om personen die doorgaans niet de Nederlandse nationaliteit bezaten. Met dit vooronderzoek kon worden bepaald hoeveel personeel en transportmiddelen zouden moeten worden ingezet.

De razzia op 16 mei 1944

Het was nog donker toen op dinsdag 16 mei 1944 een begin werd gemaakt met de uitvoering van de eerste etappe van het Auschwitz-Erlass, d.w.z. het transport naar het *Judendurchgangslager* (JDL) Westerbork, sedert juli 1942 het doorgangskamp voor Joden naar de vernietiging 'im Osten'. In de vroege ochtend van deze dag omsingelden in Drachten, Vledder, Westerbork, Amsterdam, Den Haag, IJsselstein, Zutphen, Doetinchem, Arnhem, Deil, Nijmegen, Den Bosch, Eindhoven, Helmond, Venlo, Susteren en Beek de Nederlandse politie, marechaussee en landwachten huizen en ook losse woonwagens van de tevoren als zigeuners aangemerkte families. Zonder dralen werden in totaal 578 mannen, vrouwen en kinderen van hun bed gehaald, aangehouden. Daarbij werd hen verteld dat ze naar Westerbork zouden worden getransporteerd, wat dan ook gebeurde.

Hannes Weiss, geboren 1928: Mijn vader was gestorven. Hierdoor stond mijn moeder er met zeven kinderen alleen voor. Mijn broer en ik hielpen haar met het organiseren van eten. Om niet direct op te vallen met ons zwarte haar, kleurden we dat rood. Om moeilijkheden met de NSB-ers en Feldgendar-

11 In zijn telexbericht van 14 mei '44 had de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes* (BdS) besloten dat het 'achtergebleven eigendom' van de opgepakte zigeuners in beslag moest worden genomen en in afwachting van een inventarisatie – 'voor wegmaking... gevrijwaard moesten worden'. Gebouwen, ruimten en woonwagens moesten worden verzegeld. Nadere instructies volgden per circulaire van 30 juni '44 van de directeur-generaal van politie aan de gewestelijke politiepresidenten. De BdS had bepaald dat van de in beslag genomen goederen 'gezinsgewijze lijsten' moesten worden samengesteld, waaruit overzichtelijk zou moeten blijken wie de eigenaar was, welke de aard van het goed ('woonwagens, paarden, muziekinstrumenten, sieraden en waardevolle voorwerpen, contant geld, beddegoed, kledingstukken enz.') was en de plaats waar de goederen zich bevonden. Kleine en voor de sloop geschikte wagens konden ter beschikking worden gesteld van de gemeenten; bruikbare wagens dienden op één plaats, zo mogelijk bewaakt, te worden opgeborgen, om dienst te doen bij eventuele rampen. Ook paarden moesten op een centraal punt worden gestald en zo goed mogelijk verzorgd: zij mochten ter beschikking worden gesteld van 'te goeder naam en faam bekend staande personen'. Muziekinstrumenten moesten eveneens 'zoo goed mogelijk opgeslagen en verzorgd worden'. Waardevolle voorwerpen en sieraden dienden aangetekend te worden verzonden naar de BdS en contant geld moest gestort worden op zijn girorekening, met de vermelding: 'Zigeunerfassung'. Bruikbaar beddegoed en bruikbare kledingstukken konden 'onder het arme deel van de bevolking' verdeeld worden of ter beschikking gesteld van een 'kledinginzamelingsactie'. De gewestelijke politiepresident te Groningen verlangde vóór 12 juli van zijn ondergeschikten de desbetreffende 'in de Duitse taal ingevulde lijsten in triplo' te ontvangen. Reeds twee weken later, op 15 juli '44 zond de marechaussee-commandant van het gewest de gevraagde bescheiden. Waardevolle zaken kon men de BdS (en zelfs de plaatselijke armen) niet aanbieden: 'Bettzeug: wertlose, schmutzige Sachen; Verschiedenes: ein wenig teils wertloses Küchengeschirr' heet het in één geval; 'ein Tisch, ein Schrank, ein Ofen, ein Spiegel, ein Bett' was alles wat in een andere woonwagen viel buit te maken. Slechts één paard werd gemeld: 'wird von einem Bauern versorgt'; in de woonwagens van dezelfde eigenaar werden nog 13 violen aangetroffen ('zum Teile sehr gut, zum Teile kaputt') en een tafel ('übergeben an einem armen Bürger in Vledder). Alleen de woonwagen kwam indirect het Duitse Rijk ten goede: hij werd weggegeven aan iemand die werkte op de *Luftwaffe*-basis te Havelte. In een circulaire gedateerd 12 juli '44, berichtte de directeur-generaal van politie nog dat de voorgeschreven verzegeling van gebouwen, ruimten en woonwagens kon worden opgeheven. De woningen mochten worden 'vrijgegeven' Op de terugkeer van de bewoners werd klaarblijkelijk niet meer gerekend.

merie te voorkomen, bleven we overdag binnen en liepen we 's nachts door de stad. Op 16 mei werd er in de Kempenstraat – net als elders in het land – een razzia gehouden waarbij alle zigeuners werden opgepakt. Mijn broer en ik zaten bij een vrouw boven in haar huis. Door een gat konden we via het dak ontsnappen. Uiteindelijk belandde ons gezin na lange omzwervingen in Vorden. Daar werden we verraden en door de Nederlandse politie – er was geen Duitser bij – opgehaald. Ze zeiden dat we mee moesten, naar een werkkamp. Jullie krijgen werk. Maar ik wist beter. Jullie krijgen werk en gaan gewoon werken. Je moeder krijgt eten en drinken. Je zus moet ook werken, die gaat naar een fabriek toe. Ik zeg: “maar ik begrijp het niet. Werk kan je ons toch ook hier geven? Daar hoeven ze toch niet voor met de trein mee?”

Op het station van Vorden zag ik mijn oom, mijn tante en de kinderen in de trein, waarmee ze via Westerbork naar Auschwitz werden getransporteerd. Mijn oom met zijn kale hoofd en mijn tante met haar prachtige haar. Toen was ik echt bang! Maar ik liet het niet merken en al helemaal niet tegenover mijn moeder, m'n broertjes en zusjes. Ik zei: “houd je mond, dat moet zo, niks aan te doen.” Ik was heel streng. Ik was zo moe! Zó moe. Ik kan het je niet vertellen. [...] Toen was er één politieagent, een goeie die zelf uit Vorden kwam, en die zegt: “De trein is vol, ze gaan mee terug, klaar.” Hij zei tegen mij: “als je dadelijk thuis bent, maak dan dat je wegkomt!” Zo zijn wij gevlucht.¹² Uiteindelijk kwamen we in Ommen terecht en doken daar onder bij een paar boeren. We zijn bevrijd door de Amerikanen. Van mijn familie werden 21 leden vermoord.^{13*}

Kernla Houssidín Grünholz, geboren 1915: Ze kwamen 's morgens heel vroeg. [...] en alles moest mee. En ik had nog geluk. Mijn man had zich al maanden achtereen boven op de zolder in een kamer verstopt. Hij kwam van de angst niet meer naar beneden. Ik had drie kinderen, de kleinste was anderhalf. Iedereen moest mee, maar mij lieten ze met rust. Ik hoefde niet mee. [...] Als het mei is en mooi weer, denk ik daar veel aan. In mei hebben ze m'n broers en m'n mamma weggenomen. Nee, ik gun het geen mens zo. Nee... *

De bezittingen van de weggevoerde zigeuners werden in beslag genomen. Het *Auschwitz-Erlass* van 29 januari was namelijk 'aangevuld' met een 'Geheimerlass' van 30 januari waarin een beschikking dd. 26 januari van het ministerie van Binnenlandse Zaken was opgenomen. Hierin werd geconstateerd, dat volgens de wet van 14

juli '33 'über die Einziehung volks- und staatsfeindlichen Vermögens', het streven en het handelen van de gedeporteerde zigeuners 'volks- und staatsfeindlich bzw. reichsfeindlich gewesen sind.' Zo werden de zigeuners onteigend en kwamen hun schamele bezittingen zonder meer aan de staat.

Zoni Weisz, geboren 1937: [...] Ik probeer me voor te stellen hoe het zou zijn geweest als ze er nog waren. Ik probeer me voor te stellen hoe het zou zijn als ik door m'n moeder zou zijn geknuffeld. Hoe het zou zijn om met vader te gaan vissen, [...] om met m'n broertje te gaan stoeien. [...] hoe het zou zijn als ik hun lach nog kon horen en hun tranen kon zien. We hadden nog zoveel kunnen doen met elkaar. Samen lachen, plezier maken, eten, drinken, als ze niet waren vermoord.^{14*}

Al om 07.15 uur werden de eerste naar Westerbork getransporteerden het kamp binnengebracht. De binnenkomende transporten hielden aan tot ongeveer acht uur 's avonds. De volgende dag waren deze transporten 'afgewikkeld'. Voor men het eigenlijke kamp binnenreed, moest een tijd worden gewacht. De aanblik van wachttorens, geüniformeerde Duitsers, machinegeweren en gesterde Joden liet geen plaats voor illusies en deed het ergste vermoeden. Nadat men uit de trein was gestapt, moest iedereen in een rij gaan staan, waarop de namen werden gecontroleerd. Na de eerste controle werden de meegenomen 'bezittingen', ook geld en sieraden, afgenomen; alles zou teruggegeven worden, zo werd verteld. De registratie duurde tot ver in de avond. Daarna volgde de 'medische keuring' en de 'ontluising', een voor de zigeuners bijzonder schokkende en vernederende gebeurtenis. Een Joodse arts daarover:

Op de avond van 16 mei, omstreeks 8 uur, kwam kampcommandant Obersturmführer Gemmeker naar hem toe en zei tegen hem: 'Jetzt kommen die Zigeuner'. De zigeuners werden naar een lange tafel geleid, waar zij werden geregistreerd. Dit onder het oog van veel Duitsers, die het zeer 'interessant' vonden nu eens zigeuners te zien. Beducht als zij waren voor enigerlei besmetting, was de vloer tussen de tafel en de plaats, waar de zigeuners moesten staan, met een onsmettingsmiddel bewerkt, 'damit' - zoals de Duitsers zeiden - 'die Krankheitskeime nicht überhin weghüpften'. Hun 'bijna magische' angst voor besmetting dreef de Duitsers ertoe ook alle in beslag genomen bagage, zelfs de violen, te laten 'ontsmetten'. De zigeuners moesten zich ontkleden, mannen en vrouwen in verschillende hoeken van één vertrek, waar ze werden kaalgeschoren en 'ontluisd'. Tot slot

12 De hierna volgende, met een * gemarkeerde getuigenissen komen eveneens uit: Een Stukje Blauw in de lucht. Een film van Bob Entrop

13 De DVD 'We waren nachtdieren'. Hannes Weiss.

14 Het station van Hooghalen, zo'n 500 meter van Hooghalen, was niet meer dan een gewone blokpost waar slechts één blokwachter dienst deed. Dit was het station te Hooghalen, maar van voor de oorlog. Het station werd in 1938 gesloten en is in oktober 1942 weer in gebruik genomen toen er een aftakking van het spoor gemaakt was om de Joden naar kamp Westerbork te vervoeren. De aftakking ging tot in het kamp, daarvoor stapte men uit bij het station en aan het begin ook op het Beilense station, waarna men met o.a. boerenwagens naar Kamp Westerbork werd gebracht. Voor en na de sluiting werd er op het station van Hooghalen maar twee keer per dag, vanuit beide richtingen, door een trein gestopt.

moesten de zigeuners nog een waarschijnlijk niets voorstellende medische keuring ondergaan.

Kampcommandant Gemmeker was tegen de ochtend zelf een kijkje komen nemen, dronken en in het gezelschap van enkele vrouwen. Tegen een Joodse arts die bezig was met het onderzoek van de zigeuners, zei Gemmeker toen: 'Na, Herr Doktor, das sind doch ganz andere Leute als Sie und ich, was?'

Niemand werd uiteraard afgekeurd. Deze gehele behandeling, die tot de volgende ochtend duurde, werd door de zigeuners als uitermate kwetsend en ontierend ervaren. Het kaalscheren werkte daarbij als een afbraak van de individualiteit: van toen af aan, vertelde een getuige' werd het moeilijk om elkaar te herkennen. Zo vroeg hij zich af of hij daardoor enige bekenden, die bij de keuring aanwezig waren, later niet meer had gezien.

Tot hun transport naar Duitsland werden ze opgesloten in de overvolle barak 69. Die stond in het linker deel van het kamp, waar zich binnen een omheining van prikkeldraad een klein kamp voor straf- en quarantainegevallen bevond. Contact met de Joodse kampbevolking was verboden; niettemin hoorden sommige zigeuners van Joden iets over hun verdere bestemming. Het eten was karig en slecht: rotte aardappelen, winterpeen en waterige soep worden als belangrijkste gerechten genoemd. Over de verdere behandeling van de zigeuners valt weinig meer te vermelden dan dat die ook naar Westerborkse maatstaven slecht was.

Tinus van Mullum, geboren 1932: Toen de mensen werden afgevoerd is m'n moeder nog naar het station gegaan, het Hollands Spoor in Den Haag, en heeft ze nog eten gebracht. Ja, ze had veel lef! [...] Ik was de oudste zoon in het huishouden en moest voor eten zorgen. Mijn moeder kon de straat niet op, dat werd in 1943 op een gegeven moment te gevaarlijk. De honger maakte je vindingrijk. Ik kon heel goed stelen en roven. Daar was ik goed in! Ik sloop zo'n winkel in, jatte een paar broden en bracht die thuis. Na de oorlog kostte het me moeite om dat af te leren.

Mijn moeder heeft heel haar verdere leven geleden onder het juk dat haar broers zijn doodgeslagen. Het heeft haar hele leven verkrampt. Dus ook een gedeelte dat van ons. Moeder ging direct na de oorlog, toen de bevrijding een feit was, ze was weer in Den Haag, elke dag naar het station. Mam, waarom ga je nou elke dag naar het station? Ja, weet je, als mijn familie komt dan moet ik er bij wezen. Toen zij 's nachts een keer de deur bij haar open zagen staan belde de politie tijdens een patrouille aan om haar daarop attent te maken. Haar reactie: "Die moet altijd open blijven

staan want als mijn familie komt, moeten ze gelijk naar binnen kunnen". Tientallen jaren na de oorlog huilde ze drie keer per nacht. Tot mijn moeder stierf, had ze het steeds over haar broers. Ze heeft het verdriet nooit kunnen verwerken.*

Op vrijdag 19 mei, een onbewolkte, droge en nagenoeg windstille dag, begon de deportatie van 40 families en 31 alleenstaanden. Die dag vertrok het eerste transport in overvolle wagons. Al de bagage was ontsmet, zelfs de 27 violen waren dat! Wie achterbleef deed dat in afwachting van het tweede transport naar Duitsland. Van de 578 mannen, vrouwen en kinderen die opgepakt en naar Westerbork werden getransporteerd, had een aantal het geluk aan de transporten naar Duitsland te ontsnappen. Er werden er namelijk 297 uit de aangekomen groep gehaald, omdat ze geen zigeuners maar woonwagenbewoners waren; 54 anderen bleken over paspoorten te beschikken. De overige 245 Sinti en Roma, waarvan 45 personen de Nederlandse nationaliteit bezaten, 190 stateloos waren en 10 van diverse nationaliteit (Spaans, Duits en Zwitsers), in totaal was 85% van hen Sinti, werden in het kamp afgezonderd van de rest tot men hen in de ochtend van 19 mei 1944 op transport stelde in de met krijtcijfers genummerde vee-en goederenwagons.

Tegelijk in de uit drie delen bestaande zelfde trein, maar gescheiden van hen, vertrokken die dag in de voorste wagons nog 208 Nederlandse Joodse gevangenen rechtstreeks naar Auschwitz en in het achterste stel 238 naar Bergen Belsen.

De trein met de 208 Joden en 245 zigeuners kwam op 22 mei in Auschwitz aan. Een deel van de Joden werd direct na de selectie door ss-artsen op het perron naar de gaskamers gestuurd. De groep zigeuners uit Westerbork werden overgebracht naar 'Lagerabschnitt B II'. Dit barakkengedeelte van het kamp Auschwitz-II in Birkenau - waar ook een grote groep Tsjechische Joden lange tijd zijn 'Familienlager' had - was bestemd voor de zigeuners. Al sinds eind februari 1943 waren daar zigeuners, merendeels uit Duitsland en Oostenrijk, apart gehouden van de andere gevangenen in Auschwitz.¹⁵

In de eerste vier maanden van 1944 waren in het 'Zigeunerlager' al vele duizenden gevangenen gestorven, vooral aan diarree en vlektyfus. Toen eind juni 1944 het kamp werd ontruimd, bevonden zich nog ongeveer 6000 overlevende mannen, vrouwen en kinderen in 'Lagerabschnitt B II'. Voor de liquidatie gold het valse excuus dat er vlektyfus heerste, waardoor al de gevangenen van kamp Birkenau besmet dreigden te worden. Na een keuring werden de arbeidsgeschikte zigeunerjongens- en mannen naar Buchenwald ge-

15 In het 'Zigeunerlager' werden in de tijd dat het bestond in totaal 22.000 zigeuners opgesloten. Hun relatief gunstige behandeling had ongeveer een jaar geduurd. In mei 1944 was het regime veranderd. Nadat in 1943 al eens twee grote groepen (1700 en ruim 1000) in speciale acties waren vergast, werden de zigeuners sinds begin 1944 onderworpen aan de normale regels van Auschwitz: de zwakken werden van de sterken gescheiden en de laatsten werden ingezet bij zware Arbeitskommandos waarvoor ze soms ook naar andere kampen werden overgebracht.

stuurde en de daartoe goedgekeurde meisjes en vrouwen naar Ravensbrück. Maandagmiddag 31 juli 1944 was het 'Zigeunerlager' door de ss afgezet en daarna barak voor barak leeggehaald. In groepen werden de zigeuners met vrachtwagens naar de gaskamers van Krematorium I gebracht. De liquidatie duurde tot in de vroege morgen van 1 augustus.¹⁶

Een van hen was 'het meisje met de hoofddoek' uit de bekende film van Rudolf Breslauer over het kampleven in Westerbork. Het resultaat is de 'Westerbork-film', die in 1945 in de handen van Canadese troepen viel. De beelden uit deze film werden wereldberoemd, vooral de zeven seconden durende opname van het jonge meisje in de opening van een goederenwagon. Dankzij het niet aflatende speurwerk van de Haagse journalist Aad Wagenaar weten we dat zij het zigeunermeisje Settela Steinbach was.

Settela Steinbach was een van de 245 Nederlandse Sinti die in Auschwitz/Birkenau aankwamen. Binnen drie weken na aankomst werd het in december 1934 geboren meisje met 214 andere zigeuners uit Nederland omgebracht in een van de vijf gaskamers van Birkenau. Hoogstwaarschijnlijk stierf ze in de nacht van 31 juli op 1 augustus 1944, de datum waarop het Zigeunerlager (zigeunerkamp) geliquideerd werd.

Settela en de andere Sinti brachten na hun ophalen in diverse woonwagencentra slechts drie dagen door in Westerbork voordat ze naar Birkenau gedeporteerd werden. De laatste foto van Settela is een beeld uit de zogenaamde 'Westerborkfilm' van Rudolf Werner Breslauer. Deze Duitse fotograaf en filmer, in 1939 uit Duitsland naar Nederland gevlucht en later in Westerbork geïnterneerd, legde in opdracht van kampcommandant SS-Obersturmführer Konrad Gemmeker het leven in Westerbork vast. Op 19 mei 1944 filmde hij ook de trein die uit het kamp vertrok met bestemming Auschwitz. In een van de wagons bevonden zich Nederlandse zigeuners, waaronder Settela Steinbach met haar moeder en zeven broertjes en zusjes. De foto waarop Settela tussen de deuren van haar wagon even naar buiten kijkt – een 'still' uit de film – is na de oorlog wereldberoemd geworden. Het beeld groeide uit tot een icoon van de Jodendeportaties.

Vijftig jaar na het transport pas heeft de journalist Aad Wagenaar achterhaald dat het beeld aan een zigeunermeisje toebehoorde.¹⁷ Een speurtocht van een jaar leidde hem uiteindelijk naar een woonwagenkamp in Spijkenisse waar Crasa Wagner woonde, in 1944 een van de jonge meisjes in het 'Zigeunertransport'. Zij vertelde de journalist hoe het meisje heette dat kort voor het vertrek van de trein bij de deur stond. In een kamp in Stein vond Wagenaar later andere zigeuners die Settela hadden gekend.

Degenen die wél konden werken, werden naar andere kampen in Duitsland gestuurd. Van de getransporteerde Sinti overleefden er slechts een dertigtal.

Een van de overlevenden – een vrouw die in 1945 veertien jaar was – vertelde in De Groene Amsterdammer van 11 mei 1994 over haar bevrijders in Duitsland: 'Het waren Amerikanen, negers met dikke lippen. Eerst was ik bang voor ze, ik had nog nooit van die mensen gezien. Maar zij maakten mooie muziek, jazzmuziek, en we kregen chocolade en sigaretten van ze. We hebben daar nog een tijd gezeten en toen ben ik met een vliegtuig naar Nederland gebracht, naar Valkenburg in Limburg, een kasteel van de oude Willemientje. Ik heb nog met haar gepraat, want ik was daar de jongste. Zij gaf mij een hand en zei: 'Kind, we beginnen nu een nieuw leven'. In de praktijk viel het echter niet mee om een nieuw leven op te bouwen. De deportatie en de vergassing van complete families hebben diepe sporen nagelaten bij de weinigen die de verschrikkingen van de kampen overleefden of kans hadden gezien om onder te duiken. Ook de betrokkenheid van de Nederlandse politie heeft een onuitwisbare indruk gemaakt. Het waren weliswaar de Duitsers die de opdracht voor de razzia hadden gegeven, maar het waren uitsluitend Nederlandse agenten die de zigeuners oppakten en naar Westerbork overbrachten. Slechts enkele agenten hebben het bevel genegeerd en ervoor gezorgd dat de zigeuners in hun regio gespaard bleven. Ter nagedachtenis aan de weggevoerde zigeuners zijn sinds eind jaren zeventig in vier Nederlandse gemeenten monumenten opgericht.

16 In de herinneringen van de commandant van Auschwitz, Rudolf Höss, tussen zijn arrestatie en terechtstelling in 1946 geschreven, komt de moord op de zigeuners ter sprake: 'Tot en met het laatst wisten ze niet wat hen te wachten stond. Ze werden het zich bewust op weg naar het crematorium. Het was niet gemakkelijk ze in de gaskamers te krijgen. Ik heb het zelf niet gezien, maar Schwarzhuber (een ss-officier) zei me later dat niet één Jodenvernietiging zo moeilijk was geweest als deze van de zigeuners. Het was hem ook zwaar gevallen omdat hij ze goed kende en in goede verhouding tot ze stond. Want in hun hele manier van doen gaven ze blijk van een kinderlijk vertrouwen.'

De liquidatie van het 'Zigeunerlager' werd ook meegemaakt door de vrouwelijke Joodse arts Lucie Adelsberger, die in de kinderbarak van het kamp werkte. Zij schreef later onder meer: 'Langzaam kwamen af en aan rijdende vrachtwagens steeds dichterbij. Om 22.30 uur stonden ze voor onze barak. Was het zover? Onze deur bleef gesloten. Het was niet voor ons maar de wezenbarak aan de overkant. We hoorden de korte bevelen van dessen het huilen van de kinderen. [...] Na een half uur keerden de wagens terug, naar onze barak. Nu was het onze beurt. Wie zouden zij als eersten meenemen, de zigeuners of de Joodse artsen? De deuren werden opengegooid, de ss stormde binnen, begeleid door vier gevangenen. De ontruiming begon. De mensen werden uit de bedden getrokken, als bundels gepakt en eruit gedragen. We stonden erbij en moesten machteloos toezien. In enkele minuten was de barak leeg, waarna de bedden nogmaals werden onderzocht en elke hoek van de barak werd doorzocht. De barak werd weer vergrendeld en de ss vertrok met haar slachtoffers. Wij bleven ongedeed achter. [...] De volgende morgen, 1 augustus, was het zigeunerkamp, dat de dag daarvoor nog 3500 á 4.000 mensen telde, ontruimd.

17 VPRO-filmmaker Cherry Duyns heeft de speurtocht van Wagenaar later overgedaan om er een documentaire over te maken ('Settela - gezicht van het verleden'). Zijn uitspraak 'Ze hebben haar het leven afgenomen, helpt u haar d'r identiteit teruggeven' ontsloot vele deuren in de Sinti-gemeenschap en bracht er mensen aan het praten over Settela en haar familieleden die zij hadden gekend. Wagenaars boek 'Settela' en de film van Duyns zijn onlangs in één uitgave van Just Publishers opnieuw op de markt gebracht.

Theresia Wagner: "Toen we opgepakt werden, waren daar geen Duitsers bij. Mijn vader werd 's ochtends vroeg wakker omdat er op de deur werd geklopt. Hij deed de deur open en er stonden allemaal Hollandse politieagenten. En in de straat aan de overkant, over het water bij de bierbrouwerij, hadden ze er al een hoop uitgehaald. [...] Onze straat was de laatste. Toen kwamen die Hollandse polities en die hebben ons uit die huizen gesleurd [...]. We moesten allemaal mee naar het politiebureau. [...] Nou in Westerbork, toen we daar aankwamen zagen we pas Duitsers. Die Hollandse politie die bij ons was gaf ons aan hen over en ze gaven ook zo'n boek aan een hoge Duitse militair. Daar stond alles over ons in, hoeveel mensen er waren en zo. Een voor een werden we kaal geknipt en moesten we ons wassen. En de derde dag dachten we nog dat we naar huis gingen, maar toen werden we in veewagens geduwd en moesten we naar Auschwitz".*

Lalla Weiss, geboren 1961, dochter van Hannes:

De eerste keer - onderweg naar een herdenking in Auschwitz - had ik het gevoel: "Ik ga er niet meer heen, ik wil dit niet meer zien." De tweede keer wilde ik m'n best doen om zoveel mogelijk mensen mee te krijgen. Om ze ook de kans te geven om dit te laten zien, zodat de mensen het kunnen voelen en kunnen beleven wat er ooit gebeurde. Ook om bewuster in je leven te staan. Niet alleen van mijn vaders kant waren familieleden in de oorlog gebleven, ook voor mijn moeders kant gold dat, vierendertig in getal. Daar zijn wij gewoon mee opgegroeid.*

Zoni Weisz: "Op 29 maart 1943 kwam het bevel dat alle Nederlandse Sinti en Roma gedeporteerd moesten worden naar Auschwitz. Mijn vader dacht dit te kunnen voorkomen door begin 1944 in een winkelpand in Zutphen te gaan wonen. De SD kondigde de arrestatie en inbeslagname van alle bezittingen af voor 16 mei 1944. Ik was op die datum uit logeren bij mijn tante in Vorden. Een golf van angst ging door ons heen toen we hoorden dat ons gezin 's morgens vroeg bij de razzia was opgepakt. Ze waren naar Westerbork gebracht. Mijn tante, mijn neefjes en ik zijn met wat handbagage op de vlucht geslagen, maar op een gegeven moment werden we toch door de Nederlandse politie opgepakt."

"Ze konden ons zo snel niet meer in Westerbork krijgen. De politie bedacht dat wij in Assen aan het transport zouden worden toegevoegd, als de trein naar Auschwitz daar langs zou komen. Een van de politieagenten had het beste met ons voor. Hij zei dat we moesten gaan rennen als hij zijn pet af zou nemen. Aan de andere kant van het perron stond een trein toen het transport uit Westerbork arriveerde. Het mooie blauwe jasje van mijn zusje hing voor het raam van de beestenwagon. Waarschijnlijk hadden mijn ouders dat expres gedaan. Mijn vader riep naar mijn tante 'Moezla, Moezla, zorg goed voor mijn jongen'. Dat ene moment blijft op mijn netvlies gebrand staan. Toen de agent zijn pet afdeed, zijn wij gaan hollen en in de andere trein gesprongen."

"Ik dook onder en ging later bij mijn grootouders wonen. Ik was onhandelbaar. Ik vermoedde dat mijn ouders niet meer terug zouden komen, maar wist het niet zeker. Begin 1947 kwam ik bij de zus van mijn moeder en haar twee dochters in Apeldoorn terecht. Mijn allereerste cadeaus waren een gitaar en een bal, voor mij de juiste therapeutische middelen. Bij de bloemenwinkel van Derksen kreeg ik een baantje als bezorger. Dat is voor mij enorm belangrijk geweest, want ik ben later ook succesvol in de bloemenbranche doorgedaan. Op mijn achttiende moest ik tegen mijn zin in dienst. Ik had gehoord dat je niet in dienst hoefde als je vader in een concentratiekamp was omgekomen. De man achter het loket vond dat dit voor mij niet opging, omdat ik niet kon bewijzen dat mijn vader niet meer leefde. Ik trok hem bijna door het luikje heen. Uiteindelijk heb ik als dienstplichtige anderhalf jaar in het oerwoud van Suriname gezeten. Een bosneger daar verzekerde mij dat ik geen 'bakra boy' (blanke) was. Dat vond ik een groot compliment. Pas in 1959 ontving ik een officieel overlijdensbericht van het Rode Kruis, alleen van mijn vader. Het overlijden van mijn moeder, zusjes en broertje is nooit bevestigd. Ik heb ze in gedachten vaak mijn bloemenwinkel binnen zien wandelen."

Het Perron

Einsteigen, schnell schnell, de trein op het perron

Westerbork, waar hun laatste reis begon.

M'n zusjes blauwe jasje voor het rooster van die beestenwagen, dat beeld, nog steeds niet te verdragen.

Ik zie m'n moeder, haar mooie haar, ooit glansde het in de zon, O, die trein op het perron.

Van d'r haar beroofd, onteerd door nazi hand,

voor altijd op mijn netvlies ingebrand.

Daar is mijn vader, radeloos, hij roept, we zien elkaar, waarom, waarom, na vijftig jaar,

weet ik nog het antwoord niet.

Wanhoop, vertwijfeling, intens verdriet.

Langzaam zet de trein zich in beweging, wanhoop, angst, verdriet, gaan door me heen. Bewakers schreeuwen, laarzen stampen, ik ben alleen.

Op dat perron verloor ik alles wat me dierbaar was, alles, ook mijn zusjes blauwe jas.

Ik heb gebeden, geschreeuwd, ik wil bij jullie zijn, samen, samen sterven, voelen dezelfde pijn.

Na vijftig jaar, mijn kinderen zijn nu groot, is de pijn niet minder, overwinnen zij hun dood?

Zoni Weisz*

Lily van Angeren-Franz, geboren 1924, die nooit een barbecue kon ruiken zonder herinnerd te worden aan de schoorstenen in Auschwitz, vertelt in de film 'Een stukje Blauw in de lucht' van Bob Entrop: "We werden naar Polen gebracht. Iedereen zou een huis, een stuk land en wat vee krijgen. We gingen allemaal de trein in. Zonder verzet. Waar we aankwamen was Auschwitz. Op een dag waren we weer op Aussenkommando en waren er weer zoveel doden die we mee moesten nemen. Wij zijn teruggekomen en toen dacht ik bij me eigen: "Ik heb het gezien. Ik heb het gezien, voor mij hoeft het niet meer, ik loop op de draad." Ja, die elektrische draad was om het hele kamp heen. Als je er eventjes aankwam, misschien voelde je het wel even, ik heb het niet uitgeprobeerd, dan was je na vijf minuten gegarandeerd dood. Ik heb met die draad een gesprek gevoerd. U mag het geloven of niet, ik heb werkelijk tegen de draad gesproken. "Als ik je aanraak, dan is alles geweest." Het was net alsof die draad tegen me zei: "Nou kind, ik sta hier dag en nacht op je te wachten." "Kom maar hier als het niet meer gaat." "Nu gaat het nog, je kunt altijd komen." Toen dacht ik: "Het is ook zo. Morgen is er misschien nog weer wat anders. Laat ik daarom nu nog maar teruggaan." Ik ben opgestaan en over de hele Lagerstrasse weer teruggelopen.

"Mijn broer kon niets meer." Mijn moeder mocht er niet heen. Waltraut en ik gingen telkens naar de jongens toe. Het ging niet meer en toen we hem vroegen naar een laatste wens zei hij: 'een aardappel'. Hij zei: "naar boven, naar de schoorsteen, ga ik toch wel". Dat was eigenlijk altijd de grootste angst. Door de schoorsteen gaan. Ik hoop dat ik nog zomaar sterf voordat ik door de schoorsteen hoef. Aardappelen, gekookte aardappelen. Nou, zie maar aan een aardappel te komen. Eerst is m'n zus weggegaan, die kwam ook zonder aardappel terug. Toen ben ik naar de keuken toegegaan. Toen ik om een aardappel vroeg kreeg ik als antwoord, dat er zo zoveel zijn. Maar als het van je eigen is, is dat toch weer anders als dat het je buurman is. Nou, ik kreeg een aardappel. Toen m'n broer deze in zijn mond deed, kon hij van de pijn nauwelijks slikken, zo uitgeteerd en levenloos was hij. Kan je proeven dat het een aardappel is? Ja, knikte hij en ging verder: "Nu zou ik de hemel willen zien". Toen we om ons heenkeken en een stukje blauwe lucht ontdekten, zeiden we hem dat. Zie je het? Ik zag hem kijken en gelijk daarop z'n ogen sluiten. M'n broer was dood. Dit was een ogenblik wat je telkens weer voor ogen komt. Telkens weer. Godzijdank is zijn wens in vervulling gegaan en is hij niet door de schoorsteen gegaan. Voor die tijd stierf hij."

Ook de SS-commandant van Auschwitz, Rudolf Höss, getuigde over het leven in het concentratiekamp. In de autobiografische aantekeningen die hij na de oorlog in de gevangenis van Krakau schreef, staat te lezen dat hij de zigeuners 'Mijn liefste gevangenen' noemde. Höss verkeerde graag in de barakken van de zigeuners. Het waren eigenlijk kinderen gebleven, schrijft hij, die van alles de lichtste kant zagen en altijd optimisten bleven. 'Ik heb bij de zigeuners nooit duistere van haat vervulde blikken ontmoet.' Als Höss in de zigeunerbarakken kwam, dan speelden de zigeuners op hun muziekinstrumenten en lieten de kinderen dansen. Er was een kleuterschool voor de zigeunerkinderen, 'waar ze naar hartelust konden bezig zijn met allerlei speelgoed'. Ze waren ook veel beter bestand tegen de ontberingen van het kamp, wat geen wonder is, zegt Höss, want ze waren ook niets gewend. Toch waren er ook dingen waarvoor je bij de zigeuners op moest passen. 'Ze hebben totaal andere morele opvattingen.' Zo kennen ze het verschil tussen mijn en dijn niet, zien niets kwaads in stelen, althans de rondtrekkende zigeuners, want voor de zigeuners die zich in de steden gevestigd hadden, gold dat niet. Die laatsten hadden reeds te veel van de beschaving overgenomen, ofschoon jammer genoeg niet het beste. Verder waren ze niet tot geregelde arbeid te krijgen; 'Sie "zigeunerten" zu gerne überal hervor'. En lastig was het ook om ze de gaskamers in te krijgen, omdat ze zo schreeuwden, veel erger dan de Joden.^{18*}

Het verhaal van Höss is, afgezien van de schaamteloze kritiek op de zigeunermoraal als minderwaardig ten opzichte van de zijne, ook zeer tegenstrijdig, want over die blijde, spelende kinderen vertelt hij ook dat ze gehuisvest waren in overvolle barakken onder zeer slechte hygiënische omstandigheden. Als SS-leider Himmler in juli 1942 Auschwitz bezoekt, wordt hij door Höss ook door de zigeunerbarakken gevoerd. Daar ziet Himmler de onderkomen gevangenen, de aan noma — kankerachtige gezwellen die door hongeroedeem optreden — lijdende kinderen, die Höss herinneren aan de leprapatiënten die hij eens in Palestina had gezien. Toen Himmler die 'uitgeteerde kinderlijfjes met die grote gaten in hun wangen, waar je doorheen kon kijken, dat langzaam verrotten bij levende lijve' had bekeken en toen hij de hoge sterftcijfers vernomen had, gaf hij bevel de zigeuners te vernietigen, nadat de nog 'arbeitsfähige' exemplaren waren afgezonderd.

Bluma Schattevoet, geboren 1961: [...] Ik was een kind van een jaar of zeven/acht. Mijn vader vertelde me steeds weer verhalen van Auschwitz, Birkenau en Dachau. Noem ze allemaal maar op. We hebben zo stukje bij beetje die hele oorlog beleefd met hem. M'n vader verlangde de rest van zijn leven naar zijn

18 In zijn autobiografie deed Höss uitgebreid verslag van de afschuw die hij van martelingen voelde. Daar het ergste wat een ss'er kon overkomen de veroordeling was om voor 'zwakkeling' te worden uitgemaakt, deed Höss zijn best om in alles juist een voorbeeld van hardheid en kille te zijn. Overigens vraagt Höss in de laatste zinnen van die autobiografie uitdrukkelijk om de passages over zijn 'tedere emoties en geheime twijfels' niet openbaar te maken, omdat het publiek zich de commandant van Auschwitz toch nooit anders zal kunnen voorstellen dan als een bloeddorstig beest en een wrede sadist.

mamma, zijn broers en zusjes. Het kleinste kindje was twee dagen oud toen het vergast werd. Op een nacht heeft m'n vader in barak 14 van Auschwitz alle daarin opgestapelde lijken omgekeerd, om te zien of zijn mamma daar tussen lag.

Op een of andere manier heb ik mijn vaders trauma van hem overgenomen. Door al zijn verhalen en alle pijn en verdriet. Terwijl ik zelf nog een kind was, probeerde ik hem te troosten. Aan wie moest hij het anders vertellen? Soms was ik boos op hem. Maar ik was me ervan bewust, dat hij niemand anders had om zijn verhalen aan te vertellen. Ik was op zulke momenten zijn moeder, zijn dochter en alles tegelijkertijd. Hij moest het nu eenmaal kwijt en ik was de enige die er op zulke momenten was. Nu - op reis naar een herdenking in Auschwitz - heb ik het idee dat ik naar een graf ga. Hitler heeft al mijn familie van me afgenomen. Hier in Auschwitz raak ik bij ieder bezoek ook een beetje van mezelf kwijt. Soms ben ik bang dat ik mijn kinderen hetzelfde aandoe. Maar het mag niet worden vergeten. Het mag niet vergeten worden.

In tegenstelling tot de deportatie der Joden is de wegvoering der zigeuners tijdens de oorlog vrijwel geheel onopgemerkt gebleven. De actie verliep ook geruisloos, omdat kleine groepjes opgepakt werden die bovendien meestal op afgelegen plaatsen aan de rand van stad of dorp woonden. Bovendien werden de mensen al zeer vroeg in de morgen van hun bed gelicht. Slechts zij, die in de directe omgeving van de zigeuners woonden, zullen op die 16e mei alleen een lege woonwagen gevonden hebben. De belangstelling voor dit 'volkje' was meestal toch niet zo groot geweest, misschien was zij tweeslachtig; zigeuners waren wel gezien, een 'gevraagd artikel' vanwege hun zogenaamde, romantische zigeunermuziek, maar evenzeer gevreesd vanwege een 'dieftachtige vingervlugheid' die hun aangeboren zou zijn.¹⁹

Degenen, die in Nederland direct bij de vervolging betrokken waren, hebben zich in het algemeen niet tegen de gang van zaken verzet. De Duitse politie-autoriteiten hebben zich beperkt tot het geven van niet altijd duidelijke opdrachten en de uitvoering daarvan vrijwel geheel aan de Nederlandse politie overgelaten. Dat deze ambtenaren de Duitse orders in het algemeen hebben uitgevoerd, is evenmin verwonderlijk. Op maatregelen tegen woonwagenbewoners en 'asocialen' werd sinds lang door allerlei gezagsdragers aangedrongen en voor

velen van de met de uitvoering belaste Nederlandse politieagenten zal het aanhouden van woonwagenbewoners en zigeuners geen ongebruikelijk karwei zijn geweest. Uiteraard waren er ook politie-agenten die de Duitse order om de zigeuners op te pakken niet stipt hebben uitgevoerd. Daaraan mag niet worden getwijfeld. Hoe groot het percentage zigeuners geweest is dat op deze wijze aan deportatie kon ontkomen, is onbekend, daar het aantal zigeuners dat in mei 1944 in Nederland was, niet bekend is.

Professor dr. J.Th. M. Houwink ten Cate, als hoogleraar Holocaust- en Genocidestudies aan de Universiteit van Amsterdam verbonden aan het Centrum voor Holocaust en Genocide Studies: *"De Holocaust op de Europese joden en de Sinti en Roma bewijst dat de afwijzing van discriminatie als strijdig met de mensenrechten een kwestie is van verstandelijke noodzaak. Het is gebeurd en daarom kan het opnieuw gebeuren, met dezelfde slachtoffergroepen of met andere."*

Het is daarom aan iedereen het belang van de mensenrechten te verdedigen, want zij is het enige dat tussen ons en het einde van de beschaving staat. En die mensenrechten zijn de moderne tien geboden. De oorspronkelijke Bijbelse geboden zijn afgeschaft en stuk voor stuk verouderd. Behalve het 'Gij zult niet doden'. Dat gebod leeft voort in de universele rechten van de mens."

Op 22 juni 1944, dus ongeveer een maand na de razzia, kwam er een besluit tot stand van de secretaris-generaal van Justitie, de NSB-er Schrieke, waarbij de bewoner van een woonwagen verplicht werd zich op bevel van de gewestelijke politie-president naar een aan de woonwagenbewoner aangewezen vaste standplaats te begeven. Ook werd hem verboden de standplaats met een woonwagen te verlaten. Hiermee was aan een reeds bestaande praktijk een 'wettige' grondslag gegeven. De concentratie van de 'woonwagenbevolking' was, aldus Schrieke in een circulaire van 30 juni 1944 aan de gewestelijke politie-presidenten, 'in een nieuw stadium gekomen.'

Drie maanden later werd aan dit 'nieuwe stadium' een einde gemaakt. Op 17 september 1944 werd namelijk vanwege de Nederlandse regering het Besluit Bezettingsmaatregelen van kracht. Hiermee verloor het Besluit van Schrieke van 22 juni 1944 – betreffende het aanwijzen van vaste standplaatsen voor woonwagens - binnen het in september 1944 bevrijde gebied zijn

¹⁹ Zigeuners en sedentaire bevolking leefden naast elkaar en het wantrouwen was wederzijds zo groot dat in het algemeen contacten werden vermeden. Voor zover men al met woonwagenbewoners in contact kwam, was men er bovendien wel aan gewend dat het hun moeilijk werd gemaakt. Een door politie-agenten opgebrachte groep woonwagenbewoners trok voor de oorlog geen bijzondere aandacht of wekte nauwelijks enig protest. Voor velen waren ook alle woonwagenbewoners zigeuners. Zelfs op hoog ambtelijk niveau schijnt dit onderscheid niet tot de parate kennis te hebben behoord. In de marge van een concept-brief dd. 29 juli '44 van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken aan de directeur-generaal van politie (betreffende een regeling tot ondersteuning van woonwagenbewoners) was de volgende kanttekening gemaakt: 'Inmiddels zijn nagenoeg alle woonwagenbewoners via Westerbork naar Polen afgevoerd.' Overigens, ook in de illegale pers werd nauwelijks aandacht aan de vervolging der zigeuners geschonken. Wel was midden januari '44 in het illegale blad *Trouw* een klein berichtje verschenen in de rubriek 'U moet weten...', nl.: 'dat in den laatsten tijd zelfs woonwagenbewoners niet meer met rust worden gelaten, dat ze hun wagens moeten verlaten niet meer met rust worden gelaten, dat ze hun wagens moeten verlaten en onderdak zoeken in schuren en kippenhokken en dat wie er niet in slaagt, overgebracht wordt naar het kamp Westerbork.'

rechtsgeldigheid. In de plaats van het Besluit van 22 juni 1944 kwam de Woonwagenverordening van de chef van de staf Militair Gezag; deze verordening zou van 7 november 1944 tot 2 juli 1945 gelden.' Op grond van deze woonwagenverordening werd elke verplaatsing van woonwagens verboden, tenzij hiervoor vanwege het Militair Gezag toestemming was gegeven. Met het vervallen van de Woonwagenverordening op 2 juli 1945 vielen de woonwagenbewoners weer onder de voorschriften van de wet van 1918, hetgeen een grotere bewegingsvrijheid voor de woonwagenbewoners betekende.

Kokalo Weis (Tato Mirando), geboren 1933: *Van de hele familie is één nichtje teruggekomen. Van het concentratiekamp. Eén nichtje. Die heeft maanden, maanden lang moeten lopen voor ze hier in Nederland was. Ze was totaal, finaal helemaal uitgeteerd. Je hebt er dagen bij, soms ook wel eens maanden, dat je heel moeilijk leeft. Heel moeilijk met veel problemen en met veel stress. Dan komt alles in je op. Dan zie je alles voor je. Dan zie je alles, alles zie je weer verschijnen. Alles maak je weer mee. Dan denk je bij je eigen, voor wat leef ik, voor mij hoeft het niet meer.**

Tot slot: Na de bevrijding duurde het nog jaren eer de grote moord op de zigeuners meer algemene bekendheid kreeg. Nog omstreeks 1955 was in geen enkele Nederlandse encyclopedie onder het begrip 'zigeuners' een woord te lezen over hun vervolging door de nazi's – in één ervan wel over hun eigen 'geest van list en bedrog' en 'hun lage zedelijk peil.' Niet één Nederlander of Duitser tenslotte is, voorzover kon worden nagegegaan, wegens zijn aandeel aan de vernietiging van ongeveer tweehonderd zigeuners uit Nederland veroordeeld.

Hans Westra, Algemeen directeur Anne Frank Stichting: Omdat Anne Frank haar dagboek schreef weet de wereld

van haar getuigenis. Met haar talent gaf Anne de talloze anonieme slachtoffers van nazi-Duitsland een gezicht. Annes rake observatie geldt niet alleen Joden, maar alle minderheidsgroepen die een duidelijk zichtbare, van het zogenaamd normale, afwijkende cultuur hebben.

Dat gaat zeker op voor de in Europa levende Roma en Sinti. Deze groep is door haar levenswijze lang herkenbaar gebleven als aparte groep. Door hun nomadische bestaan werden Roma en Sinti in de loop der eeuwen veelal als vreemdelingen gezien, soms gastvrij ontvangen maar vaak ook verdreven. Daardoor bestaat er bij hen relatief weinig vertrouwen in de 'burgermaatschappij'. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn de Roma en Sinti, in de volksmond 'zigeuners' geheten, door nazi-Duitsland massaal gedeporteerd naar concentratiekampen en onderworpen aan gruwelijke medische experimenten en sterilisatie. Tussen de 500.000 en één miljoen van hen zijn vermoord.

Overal in Europa leven nog Roma en Sinti. In Oost- en Midden Europa in grote aantallen, in West Europa in relatief kleine gemeenschappen. Door tal van omstandigheden gaat het slechts een enkeling goed, bij velen is er sprake van een grote achterstand. De Europese instellingen - zoals de Raad van Europa - roepen op goede gronden regelmatig de lidstaten op om de Roma en Sinti extra te helpen en te beschermen tegen discriminatie. De belangrijkste sleutel voor de bestrijding van discriminatie is elkaar beter leren kennen. Dat is een voorwaarde voor de groei van respect en waardering.

© januari 2008 Karel Kreuning

Het tweede en laatste deel van deze bijdrage - de ontwikkelingen tot op heden - volgt in het infobulletin nr. 25 van april 2008.

Geraadpleegde literatuur.

- De Zigeuners, Angus Fraser, Uitgeverij Atlas Amsterdam/Antwerpen – 1994, ISBN 90 254 0874 5, p. 254.
- Op zoek naar de ware zigeuner, zigeuners als studieobject tijdens de Verlichting, de Romantiek en het Nazisme, Wil Willems, Uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht 1995, ISBN 90 6224 341 X
- Monitor racisme & extreem rechts. Roma en Sinti. Peter R. Rodrigues en Maaik Matelski, Amsterdam: Anne Frankstichting, Leiden: Departement Bestuurskunde, Universiteit Leiden, ISBN 90 72972 92 9
- Monitor racisme & extreem rechts. Tweede rapportage De Media. Jaap van Donselaar, Fanda Claus en Carien Nelissen. Leids Instituut Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek (LISWO), Drukkerij Sinteur, Leiden, Ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelaties, 1998. ISBN 90-76400 03 2
- Ik ben Zigeuner. Me hum Sinthu. Jan Beckers, Hores De Haag 1980, ISBN 90 70247 12 7
- Mensen van de reis, woonwagenbewoners en zigeuners in Nederland 1868-1995, Annemarie Cottaar, Leo Lucassen en Wim Willems, Waanders Uitgevers, Zwolle, ISBN 90 400 9727 5
- Het beeld van Nederland, hoe zien Molukkers, Chinezen, woonwagenbewoners en Turken de Nederlanders en zichzelf?, Ambo -Baarn / Novib - Den Haag, Wim Willems en Annemarie Cottaar, ISBN 90 263 0985 6
- Zigeuners, de overleving van een reizend volk, Nico Boogaart, Paul van Eeuwijk en Jan Rogier. Elsevier Nederland B.V. 1980. ISBN 90 10 03279 5
- En de violen zegenen, een verhaal over de holocaust van de zigeuners, Alexander Ramati, Omega boek B.V. Amsterdam, Standaarduitgeverij, Antwerpen, ISBN 90 6057 7140
- Paramisa, Portretten van Sinti en Roma, gefotografeerd door Rogier Fokke. ISBN 90 77386 02 5
- Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945, Dr. B.A. Sijes, Uitgeverij Martinus Nijhoff Den Haag, Ministerie van onderwijs en wetenschappen, Monografieën nr. 13 ISBN90 247 2201 2
- Het beeld van Nederland, Ambo / Novib, Wim Willems en Annemarie Cottaar, ISBN 90 263 0985 6
- En men noemdehen zigeuners... De geschiedenis van Kaldarasch, Ursari, Lowara en Sinti in Nederland (1750-1944), Leo Lucassen, Stichting beheer I.I.S.G./SDU uitgeverij 1990, ISBN 90 6861 055 4
- Kooplui, Kermisklanten en andere woonwagenbewoners, groepsvorming en beleid 1870-1945, Migratie- en Etnische studies, Annemarie Cottaar, uitgeverij Het Spinhuis 1990 Amsterdam, ISBN 90 5589 027 8
- Reizigers in Oorlogstijd, Henk Kolman, Woonwagenpastoraat Nederland. Naar 2000 reeks, nr. 08, mei 1999
- Kinderen in Kamp Westerbork, onder redactie van Dirk Mulder en Ben Prinsen, ISBN 90 232 2916 9
- Woonwagenbewoners en zigeuners in Nederland, Annemarie Cottaar, Leo Lucassen en Wim Willems, KPC-Groep, 's Hertogenbosch 1997, ISBN 90 71845 44 3
- Settela, Het meisje heeft haar naam terug, Aad Wagenaar, Just Publishers, Hilversum 1995, ISBN 978 907 789 5399
- Settela, Gezicht van het verleden. Een documentaire van Cherry Duyns
- Spoorweg in Bedrijf in Oorlogstijd 1939-1945, Ing. G. Huurdeman; Historische Vereniging Beilen
- Een Stukje Blauw in de lucht, Een miljoen verzwegen mensen. Een SOL Filmproductie van Bob Entrop.

Documentaire Kamp Amersfoort in ontwikkeling

In het najaar van 2006 werd bij het toenemende bezoek en het groeiende aantal rondleidingen met gidsen de behoefte gevoeld aan een nieuwe documentairefilm over Kamp Amersfoort. Die was er nog altijd niet.

In het bezoekerscentrum wordt nog altijd – niet zonder waardering! – gebruik gemaakt van de dia-overvloei serie die voor de herdenking en reünie van oud-gevangenen in 1995 is gemaakt door de heer Van Oostrom uit Leiden. Voor een vlotte weergave was deze serie op video opgenomen en van geluid voorzien. Omdat de techniek in jaren met sprongen vooruit gaat, is in 2005 deze serie beeld voor beeld digitaal opgenomen en bewerkt. Ook is bij die gelegenheid een Engelstalige versie gemaakt. Het publiek waardeert de vertoning nog altijd sterk. Toch vereist deze tijd iets meer, iets anders.

Ook wordt er nog veel gebruik gemaakt van de korte documentaire die de NOS-actueel in 2003 op 4 mei 's avonds uitzond rondom de Nationale Herdenking. In dat jaar was het boek "Kamp Amersfoort" van dr. G. van Frijtag Drabbe-Künzel verschenen, een weergave van het wetenschappelijk onderzoek naar Kamp Amersfoort in de jaren 2000 – 2003. Ook deze korte documentaire was bedoeld voor gebruik in een bepaalde televisie-uitzending. Bij gebrek aan beter is het altijd iets. Ook voor deze korte film bestaat bij de kijkers op de gedenkplaats altijd nog veel waardering.

Juist het opschuiven van de generaties maakt dat er nu nog een beroep kan worden gedaan op hen die zelf heb-

ben meegemaakt. Over enkele jaren is die kans vrijwel te verwaarlozen. Het was daarom: nu of nooit!

Door Pia Media van Pia van der Molen te Eemnes, iemand met veel ervaring in producties over 1940-1945, is na een eerste contact een opzet voor een documentaire opgezet en een prijsindicatie gemaakt. Vervolgens is er gewerkt aan het verkrijgen van subsidies. Dat heeft meer tijd gekost dan aanvankelijk werd gedacht.

Het stemt tot grote vreugde dat de provincie Utrecht kortgeleden heeft laten weten dat de helft van de kosten worden gesubsidieerd. Al veel eerder had het Nationaal Fonds voor Vrijheid en Veteranenzorg (vh SFMO) laten weten een forse subsidie te willen geven voor deze film. Ook het bedrijf Pia Media en de Willem Nico Scheepstra stichting hebben bijdragen geleverd.

Het is de bedoeling dat de documentaire in het voorjaar van 2008 wordt gemaakt en op 30 juni 2008 wordt gepresenteerd. Nadere berichten daarover volgen nog.

Cees Biezeveld.

" De bijdragen van de BankGiro Loterij en Lotto maken het werk van het Nationaal Fonds voor Vrijheid en Veteranenzorg mogelijk "

Subsidies, lust of last? Het vervolg

In het vorige blad van oktober 2007 werd een artikel opgenomen waarin nader werd ingegaan op alle subsidie- en beheersperikelen, een materie die enorm veel tijd en energie vraagt. Want duidelijk mag zijn dat de bedrijfsvoering en het beheer van gebouwen, objecten en gronden niet vanzelf gaat.

Ook voor 2008 heeft het ministerie van VWS een exploitatiesubsidie toegekend. Het overgrote deel van de vaste kosten wordt daarmee veilig gesteld. Deze ondersteuning houdt de gedenkplaats letterlijk in stand! Ook via projectsubsidies heeft dat ministerie een belangrijke rol gespeeld bij de tot stand koming van het huidige bezoekerscentrum, waarbij ook de vele particulieren en bedrijven niet mogen vergeten die samen ook een noemenswaardig bedrag doneerden.

Omschreven werd ook dat een bufferzone tussen het Nationaal Monument en de oprukkende verstedelijking authentieke sporen bevat, dat de grondeigenaar die

in beheer van de gedenkplaats wil geven waarna het een onderdeel van het monument kan worden. Door schoning van de verwildering, het toegankelijk maken via paden en het zichtbaar maken van versterkingen en loopgraven kan meer tekst en uitleg over Wereldoorlog II / het Kamp Amersfoort bewerkstelligd worden. Er dienden zich twee probleemvelden aan: de natuurbeschermingswetgeving (omdat de locatie onderdeel van de provinciale Ecologische Hoofdstructuur is) en de financiering van de herinrichting en de verzorging van de educatie.

Door de publiciteit werd een brede aandacht getrokken. Voor het grote publiek was het onbegrijpelijk dat de op de Tv getoonde beelden een weergave van ecologisch hoogwaardig natuurgebied was: volgroeide grove den (een overblijfsel uit de tijd dat er nog echt houtproducerende bosbouw werd bedreven) en vooral bramen en brandnetels. Ook het uitblijven van financiële steun kreeg de handen niet op elkaar voor een lovend applaus.

Naast de media toonde ook de politiek interesse:

Nationaal Monument Kamp Amersfoort

Vragen aan College van B&W
Amersfoort d.d. 14 november 2007

Toelichting:

In het Informatiebulletin nr. 23 van oktober 2007 van de Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort besteedt directeur Cees Biezeveld onder de kop "Subsidies, lust en last" uitgebreid aandacht aan de positie van Kamp Amersfoort en de noodzaak zich verder te ontwikkelen. Hij gaat daarbij onder meer in op planologische bedreigingen, bureaucratische rompslomp en ruimtegebrek. Kamp Amersfoort bevindt zich op de gemeentegrens van Amersfoort en Leusden, maar ligt feitelijk op het grondgebied van Leusden. Kamp Amersfoort krijgt overigens steun van zowel Amersfoort als Leusden. De gemeente Leusden staat bijv. positief tegenover de herziening van het bestemmingsplan buitengebied Leusden.

Wat betreft het ruimtegebrek wijst de directeur op de bezoekersgroei aan de gedenkplaats. De bezoekersaantallen zijn in 2007 met 50% toegenomen. De gidsengroep is verdubbeld, maar de oppervlakte van het monument is nog steeds hetzelfde. Dit betekent dat men elkaar bij rondleidingen voor de voeten loopt. Het monument is aan te merken als een Oorlogserfgoed. Het vervult een belangrijke educatieve rol, vooral voor de jeugd. De fors grotere toeloop maakt uitbreiding van het monument noodzakelijk. Wat de uitbreiding aangaat heeft de leiding van Kamp Amersfoort een aantal knelpunten; enerzijds zitten die in het behouden en verkrijgen van (landelijke) subsidies, aan de andere kant liggen die in de planologische sfeer (o.a. goedkeuring bestemmingsplan, ecologische structuur). Er is niet veel voor nodig om te begrijpen, dat al die regels de leiding van Kamp Amersfoort, met een beperkte personele bezetting, voor grote problemen stellen. De vraag rijst, of bij de oplossing van de knelpunten de beide gemeenten in coördinerende zin, naar provincie en centrale overheid, de helpende hand kunnen bieden. De acties moeten zich in het bijzonder richten op (provinciale) toepassing van de Boswet en financiële ondersteuning.

Vragen ex artikel 43 Reglement van Orde

1. Ongetwijfeld hebt u als college van het Informatiebulletin kennisgenomen. Herkent en erkent u de geschetste knelpunten bij de uitoefening van de verschillende functies van Kamp Amersfoort?
2. Zou het college in nauwe samenwerking met dat van Leusden voor de aanpak van de gesignaleerde problemen een verbindingsrol, de rol van intermediair, op zich willen nemen naar de provincie Utrecht en de landelijke overheden?

3. Wat zou er op korte termijn zijn te ondernemen op het gebied van subsidies, planologie, ecologie (regels Boswet), museumruimte en deregulering?

Koos Voogt, VVD

Het vervolg:

Bestuurlijk:

- De gemeente Leusden werkt mee aan een herziening van het vigerende bestemmingsplan voor het buitengebied waarvan deze gronden deel uitmaken. Een lange weg. Er wordt al een paar jaar aan gewerkt. De gemeente doet wat ze kan. Toch zal de stichting allerlei onderzoeken moeten doen om zelf verlangde gegevens te kunnen aanleveren. Hiermede zijn vele duizenden euro's aan onderzoekskosten gemoeid.
- Overleg met vertegenwoordigers van de provincie Utrecht heeft er toe geleid dat er een plan van aanpak kan worden opgesteld voor de daadwerkelijke uitvoering en dat een vereiste ontheffing kan worden aangevraagd.

Dit betekent dat in het voorjaar van 2008 daadwerkelijk met de uitvoering van de uitbreiding kan worden begonnen. Iedereen die daarbij een rol heeft vervuld wordt vanaf deze plaats hartelijk bedankt voor de inzet!

Financieel:

- De beslissing van het ministerie van VWS had de opening naar heroverweging indien anderen (het brede maatschappelijke draagvlak) voornamelijk zouden bijdragen. Een beroep is gedaan op diverse overheden en fondsen. Van particuliere zijde is er steun gekomen van het kfHeinfonds en het VSB-fonds, terwijl het Nationaal Fonds voor Vrijheid en Veteranenzorg en het DELA fonds nog eindbeslissingen moeten nemen. Bij de overheden moet de provincie Utrecht medio januari / februari een beslissing op een verzoek doen, terwijl het ministerie van VWS via de subsidielijn voor erfgoed van de oorlog een bijdrage wil verlenen. De speciale adviescommissie heeft de Staatssecretaris voor VWS daarover gunstig geadviseerd.
- Als alle aanvragen worden gehonoreerd (en die verwachting bestaat op dit moment) wordt het gehele project volledig gefinancierd. De uitvoering zal zich tot voorjaar 2010 uitstrekken.

De gedenkplaats Kamp Amersfoort zal hiermede het laatste vrije stuk voormalig kampterrein in beheer hebben gekregen en de bezoekers nog iets meer "te zien" hebben te bieden, terwijl de educatie via de sporen van toen en de koppeling naar vandaag een impuls zal krijgen.

Holocaust Memorial Day –activiteiten

In november 2005 hebben de Verenigde Naties de bevrijdingsdag van Auschwitz, 27 januari 1945, uitgeroepen tot wereldwijde Holocaust Memorial Day. Op die dag worden wereldwijd alle slachtoffers van genocidale handelingen herdacht. Niet alleen van “ de Holocaust “, maar ook van namen als Cambodja, Rwanda, Srebrenica en recent Darfur.

De op dit punt betrokken en samenwerkende organisaties proberen in de week voorafgaand aan de Auschwitz-herdenking (soms enkele dagen er na) aandacht te besteden aan dit onderwerp. De activiteiten zijn daarbij

in het bijzonder gericht op studenten en middelbare scholieren, naast degenen die juist een taak vervullen op dit specifieke gebied.

De gedenkplaats Kamp Amersfoort speelt hier op in door aandacht te vragen voor het “vergeten” Kamp Amersfoort, dat in tegenstelling tot dat wat vaak wordt verondersteld, wel degelijk een instrument is geweest in het Nederlandse deel van de Holocaust. Er zal in die week een lezing over dit onderwerp worden gehouden, die later in de week op een ander tijdstip nog eens zal worden herhaald. De toegang is vrij.

“Kamp Amersfoort” vergeten Nederlands onderdeel van de Holocaust?

In het kader van de nationale activiteiten rondom de Holocaust Memorial Day 2008 en in aanloop naar de Auschwitz-herdenking (Holocaustherdenking) te Amsterdam op zondag 27 januari 2008 zal bij de gedenkplaats Kamp Amersfoort tweemaal een lezing worden verzorgd over het onderwerp:

“Kamp Amersfoort”, vergeten Nederlands onderdeel van de Holocaust?

- Data: Lezing 1: Maandag 21 januari 2008 aanvang 14.00 uur.
Lezing 2: Vrijdag 25 januari 2008 aanvang 11.00 uur.
- Inleider: Cees Biezeveld, directeur Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort.
- Doelgroep: Studenten HBO / WO met taakaspect geschiedenis, als toekomstige onderwijsgeevenden, met taak-aspect erfgoed van de oorlog / museale functie.
Ook: gidsen-vrijwilligers bij instellingen met WO-II betrokkenheid.
- Toegang: Op aanvraag worden gratis toegangskaarten verstrekt. Donaties voor het werk op de gedenkplaats zijn welkom. Er is een beperking in capaciteit!
- Aanmelden: Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort
Appelweg 3, 3832 RK Leusden.
Tel.: 033-4613129 / Fax.: 033-4615695.
info@kampamersfoort.nl

DVD Herdenking 2007 nog verkrijgbaar

In 2006 is een eerste beeldverslag van de herdenking gemaakt. Op 19 april 2007 heeft een ploeg met meerdere camera's en veel microfoons zijn best gedaan de totale herdenking 's middags met beeld en geluid vast te leggen. Veel nijvere uren zijn vervolgens in de techniek-kamer benut om een DVD te maken die het bekijken zeker waard is. In het najaar van 2007 is dit beeldverslag gereed gekomen.

De totale herdenking, inclusief alle aankondigingen, toespraken en gedichten zijn verwerkt. Ook is het defilé

langs het beeld op de voormalige schietbaan (De Stenen Man) uitvoerig in beeld gebracht. Een indrukwekkend gebeuren.

Deze DVD is tegen kostprijs beschikbaar: **afgehaald** 10,00 euro. Wie een bedrag van 12,00 euro overmaakt naar onze bankrekening 96.95.81.599 onder vermelding “DVD Herdenking 2007” krijgt een exemplaar toegestuurd. Voor alle duidelijkheid: de **herdenkingslezing 2007** is **niet** opgenomen.

PROGRAMMA

HERDENKING KAMP AMERSFOORT 1945 * 19 APRIL * 2008

Vanaf 13.00 uur ontvangst bezoekers, zigeunermuziek.

Vanaf 13.40 uur speelt Regimentsfanfare Garde Grenadiers en Jagers (Assen).

Vanaf 13.50 uur zingt het koor Soli Deo Gloria (Amersfoort).

14.00 uur Aanvang plechtigheid.

Welkomstwoord door voorzitter stichting, de heer Ir. M. van Hoogevest.

Aansluitend zingen allen onder orkestbegeleiding 1^e en 2^e couplet van het Wilhelmus. Hierbij worden op de gedenkplaats de Nederlandse en de Rode Kruisvlag gehesen.

Toespraak oud-gevangene Kamp Amersfoort, de heer N.J.H. van Hasselt (Amsterdam).

Vocale bijdrage door het koor.

Toespraak door de heer Z.Weisz, namens de Sinti en Roma organisaties Nederland.

Zigeunermuziek.

Toespraak bij de benoeming van de Loes van Overeemlaan.

Muzikaal intermezzo kapel.

Gedicht, voorgedragen door scholier, winnaar "Dichter bij 4 mei"

Vocale bijdrage door het koor.

Inleiding tot het houden van twee minuten gedachtenisstilte.

"Taptoe infanterie" verzorgd door kapel.

Luiden van appèlklok door de heer F. van der Berg jr.

Hoornsignaal aanvang stilte.

Hoornsignaal einde stilte.

Inleiding tot het defilé langs het beeld van het Nationaal Monument Kamp Amersfoort "Gevangene voor het vuurpeloton" (De Stenen Man), van beeldhouwer F.Sieger, op de voormalige schietbaan / fusilladeplaats.

Het koor begeleidt de aanvang van het defilé met zang.

Aansluitend speelt het muziekkorps van de Koninklijke Landmacht tot de stoet gepasseerd is

Kranslegging bij het monument: als eerste door 2 oud-gevangenen, gevolgd door alle genodigden en andere belangstellenden. Om opstoppingen op de beperkte ruimte te voorkomen wordt daarbij niet op elkaar gewacht.

Na afloop is er een informele ontmoeting met koffie / thee in het bedrijfsrestaurant van de nabijgelegen gebouwen van de DHV-groep (niet in de hal bij hoofdingang).

**Voor een goede organisatie wordt uw aanmelding met
bijgevoegd formulier op prijs gesteld!**

AVONDPROGRAMMA

HERDENKINGSLEZING KAMP AMERSFOORT 1945 * 19 APRIL * 2008

De 9^e herdenkingslezing "Kamp Amersfoort" zal op zaterdag 19 april 2008 worden gehouden op de voormalige terreinen van Kamp Amersfoort. Deze herdenkingslezing is een initiatief van AD/Amersfoortse Courant & Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort en wordt ondersteund door de DHV-groep.

Locatie: Centrale hal, gebouwen DHV, Laan 1914 no. 35 te 3818 EX Amersfoort, (naast gedenkplaats, Appelweg 3, 3832 RK Leusden).

Aanvang: 20.00 uur (zaal open: 19.30 uur)

Busvervoer: Vanaf 19.00 uur tot 20.00 uur rijden er gratis busjes vanaf station Amersfoort-Centraal naar de gedenkplaats, instappen bij de bushalte lijn 19. Vanaf 22.00 uur tot 23.00 uur brengen zij de gebruikers van openbaar vervoer weer terug naar het station Amersfoort.

Muziek: Vooraf en in de pauze is er muziek verzorgd door Astrid Sparreboom (fluit) en Ron Overtoom (vleugel).

Aan het programma voor de avondlezing 2008 wordt nog gewerkt. Aanmelding is wel mogelijk.

Gespreksleider: Arjeh Kalmann, hoofdredacteur bij AD/Utrechts Nieuwsblad & AD/Amersfoortse Courant.

Aan het slot van de 2^e inleiding volgt een samenvattend gesprek, voordat de voorzitter van de stichting, dhr. ir. M. van Hoogevest, de avond zal afsluiten.

Nieuwe oproepen

Dit keer een enkele oproep.

- **08-201 C.M.A.Huijbregts**, kwam op 2 februari 1944 in het PDA, kreeg een plaats in Block X, kampnummer 6043. Hij weet geen namen meer, er werden toen alleen nummers gesproken. Nieuw aangekomenen kwam volgens hem vaak in dat Block X terecht, waar toen een groepje mannen uit Oss min of meer de dienst uitmaakten. Oud-gevangene Huijbregts zou graag willen weten of er nog andere oud-gevangenen in leven zijn die de periode voorjaar 1944 in het PDA hebben meegemaakt om herinneringen op te halen.
- **08-202 Gerardus Vleugels**, geboren te Rotterdam in 1894, was ijzervlechter van beroep, zat in het verzet. Arrestatie in 1941, Scheveningen, Amersfoort, Nieuwgestel, Vught, Dachau, Auschwitz worden als plaatsen van gevangenhouding genoemd, gevolgd door een overlijden in Mauthausen op 20 februari 1945. Zijn kleinzoon zoekt gegevens. Wie weet er iets van hem? Wie kan met inlichtingen helpen? Wie heeft hem in die gevangenschap ergens meegeemaakt en kan zich hem herinneren?
- **08-203 herhaalde oproep! Anton Albertus Bekker**, geboren 16 februari 1925 te Den Haag, werd in maart 1944 door de SD te Den Haag gearresteerd. Transport naar PDA waar hij nr. 9482 kreeg. Werkte o.a. in Cavaleriecommando. Lag ook een tijd in barak besmettelijke zieken (Block IV). In nacht van 20 april 1944 met groep van ongeveer 500 dwangarbeiders-slaven op transport gesteld naar Rheine (Arbeitsamt Westfalen) en tewerkgesteld op Fliegerhorst Hopsten (Hopsten/Dreierwalde). Wie heeft hem gekend, in Amersfoort of in Hopsten meegemaakt? Wie werkte ook in het Cavaleriecommando en kan daar iets over verklaren? Wie weet er wat van de belendende kampnummers 9480, 9481, 9483, 9484 of 9485? De arrestatie was een vervolg op het weglopen uit een eerdere werkplaats in de arbeidsinzet, het werken in de levensgevaarlijke springstoffenfabriek van IG-Farbenindustrie te Oppau/Ludwigshafen. Wie heeft daar ook gewerkt en/of kan daar meer over vertellen. De aanmelding voor de arbeidsinzet geschiedde bij het 18 jaar worden door het weeshuis waar A.A.Bekker was opgenomen: Huize van

Barmhartigheid "Carolina" aan de Celebesstraat in Den Haag. Wie kan daar nadere inlichtingen over geven, weet waar het archief daarvan is? Tot slot nog dit: Na de bevrijding werd A.A.Bekker verzorgd wegens opgelopen TBC. Vanuit het sanatorium moet hij naar Den Haag zijn gebracht om in een of andere zaak te getuigen. Totaal onbekend is waarvoor of waarom. Wie zou daar een aanwijzing over kunnen geven? Eén van de kinderen is op zoektocht naar het verleden van een altijd gezwegen hebbende vader die inmiddels overleden is. Wie helpt?

Hebt u informatie? Wilt u ook een oproep plaatsen? Help anderen en uw stichting aan gegevens. Reageer! Geef daarbij duidelijk het nummer aan van de oproep waarop u reageert.

**Secr. St. Nat. Mon. Kamp Amersfoort,
Appelweg 3, 3832 RK Leusden, per
01-04-2008: Loes van Overeemlaan 19,
3832 RZ Leusden.
Tel.: 033-4613129 (graag in ochtend)
Fax: 033-4615695
E-mail: info@kampamersfoort.nl**

Reacties op oproepen

Sinds het uitkomen van het vorige Informatiebulletin zijn er enkele reacties gekomen. Voor alle oproepen blijven we aandacht vragen!

Op oproep **07-199** over P.J.Brusik werd gereageerd door oud-gevangene C.M.A.Huijbregts, die niet zo zeer de persoon als wel de omstandigheden toen voor de geest kreeg. Er werd niet met namen maar met kampnummers gewerkt, Lange Jan en Bram, twee studenten, waren (goede) prominenten die de kampleiding bij de appels menigmaal voor de gek wisten te houden als er mensen mankeerden (ontsnapt waren!). Bram was een Joodse man, als zodanig herkenbaar door de gedragen Jodenster. Omdat dit al in 1944 was, komt de vraag op: wie weet zich hem te herinneren?

Ook is genoemd het bombardement op Soesterberg in maart 1944, waar veel gevangenen dwangarbeid moesten doen. Onder de gevangenen waren doden en gewonden. Veel gevangen zijn in de chaos toen gevlucht. Het avondappèl was een ramp, veel gevangenen mankeerden. Zelfs de gewonden moesten naar de

appèlplaats worden gebracht om ook geteld te kunnen worden.

Zie ook **oproep 08-201**.

Op oproep **05-136** over Derk Jacobus (Dick) Groen, een herhaling van de eerdere oproep **04-113**, werd gereageerd door zijn weduwe, mw. H.C.Groen-de Galan. Hij moet medio september/oktober uit Amersfoort ontsnapt zijn, is zwervend naar het zuiden gegaan. Via Maastricht en België in het bevrijde Parijs aangekomen, heeft hij dienst genomen bij de Amerikaanse troepen. Degenen die dat wilden zouden vervolgens gemakkelijk de US-nationaliteit kunnen krijgen. Er wordt wel gesproken van het Bataljon de Paris. De Nederlandse Landmacht begon in Sint Nicolas, België, een opleidingscentrum. De Nederlandse militairen werden op 30 oktober 1944 daarheen overgebracht en ingelijfd bij het I-3^e RI. Vanaf dat moment in de Nederlandse lijn als militair exact bekend. Resteert nog altijd de ontvluchting uit het PDA, de weg naar Maastricht en het crossen door het front. Daarvan zijn nog geen details bekend!

In Memoriam: Jan Oskam

Op vrijdag 11 januari 2008 werd het bericht ontvangen dat Jan Oskam op donderdag 10 januari 2008 aan het einde van de middag door een hartinfarct was getroffen en gestorven.

Hij had juist een weg van revalidatie achter de rug, want op 2 april 2007 werd hij door een herseninfarct onder uit gehaald, waarbij een snelle reactie en deskundige hulp in een nabijgelegen ziekenhuis hem voor erger behoedde. Met de bij hem passende wilskracht en onverzettelijkheid werkte hij aan herstel en terugkeer. In de najaarsvergadering van het bestuur van Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort van oktober 2007 verscheen hij in persoon, meldend dat hij zelf de auto gereden had, dat zijn revalidatie succesvol was

geweest maar dat er nog één schoonheidsfoutje aan een hand zat...

Jan Oskam werd op 28 december 1924 te Rotterdam geboren. Hij groeide op in de tijd van crisis en de opkomst van Hitler-Duitsland. Van "de oorlog" kun je zeggen dat die in Rotterdam wel heel direct gevoeld werd met de felle strijd en het overrompelende bombardement. De bezetting was iets waarmee Jan Oskam niet kon leven, het verzet bracht hem mede in Kamp Amersfoort.

De ex-politieke gevangenen uit de bezettingstijd 1940-1945 verenigden zich, en juist die vereniging heeft Jan Oskam met overtuiging, maar vooral ook met hart en

ziel gediend. Je kwam hem vrijwel bij elke bijeenkomst of activiteit tegen. "Ik heb er niks aan over gehouden" kon hij in een onderonsje makkelijk zeggen, maar "de oorlog" heeft zijn hele verdere leven beïnvloed. Ook hij droeg zijn last mee, al moet gezegd worden dat hij altijd bezig was anderen te helpen hun last te dragen.

Nadat de eerste pogingen van een oud-gevangenencomité onder aanvoering van Johan Scheps medio 1946 niet tot resultaat had dat er een vereniging of stichting voor de herinnering aan Kamp Amersfoort werd opgericht, kwam eindelijk medio 1999 een eerste contactgroep tot stand, in 2000 gevolgd door het initiatief van Gerrit Kleinveld en Cees Biezeveld om de Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort op te richten. Daarvoor moest een bestuur met een breed draagvlak worden gevormd. Namens de Nederlandse Vereniging van Ex-Politieke gevangenen uit de Bezettingstijd 1940-1945 was Jan Oskam als secretaris, later als voorzitter en als oud-gevangene Kamp Amersfoort de aangewezen persoon. Vanaf de oprichting van de stichting heeft hij zijn inbreng als bestuurslid geleverd. Juist de eigen ervaring als gevangene gaf daarbij vaak een relativerend of juist vasthoudend standpunt dat hij op een geheel eigen, bij hem passende manier wist te vertolken.

Met het wegvallen van de laatste oud-gevangene uit het bestuur, een bestuurslid van het eerste uur, wordt des te meer duidelijker dat een generatie opschuift. De verantwoordelijkheid van de overblijvende bestuursleden wordt daarbij zwaarder. Men zal het verleden toch moeten behartigen maar ook een brug naar het heden moeten slaan zonder dat ooggetuigen kunnen toetsen of souffleren.

Op bepaalde momenten kon Jan Oskam aspecten uit zijn jeugd vertolken, zijn opgroeien, zijn wortels in de kerkgemeenschap. Ineens kon hij op die basis terugvalen en een principiële maar toch ludieke inbreng leveren. In een situatie als deze zou hij kunnen zeggen:

"Denk er om dat je je werk goed doet, want van boven kijk ik over je schouder mee!"

We mogen Jan Oskam rust in het rijk van de Almachtige toewensen, de nabestaanden de troost die de levensovertuiging bieden kan, wetend dat door zijn werk een donkere periode uit zijn leven bij velen verlichting heeft gebracht.

11-01-2008,
Cees Biezeveld.

" IN MEMORIAM "

Het bestuur kreeg een bericht van overlijden van oud-gevangene:

Martinus Simons, geboren 13 augustus 1921, overleden 14 juni 2007. Zijn laatste woonplaats was Zandvliet, België.

Andries Wijtenburg, geboren te Amsterdam op 25 juli 1917, overleden op 15 oktober 2007. Hij woonde in Mackay, Queensland, Australië.

Wilhelmus Ludovicus Willemse, geboren te Simpelveld op 4 november 1920, overleden te Valkenburg aan de Geul, op 14 augustus 2007. Zijn laatste woonplaats was Valkenburg (L).

Petrus Groot, geboren te Schagen op 10 september 1911, overleden te Alkmaar op 1 oktober 2007. Zijn laatste woonplaats was Oudorp / Alkmaar.

Ary Valkenburg, geboren 26 juni 1921, overleden 12 november 2007. Zijn laatste woonplaats was Schiedam.

Jan Heesters, geboren te Reusel op 8 november 1924, overleden te Reusel op 26 november 2007. Zijn laatste woonplaats was Reusel.

Bernardus Johannes Kimman, overleden op 17 december 2007 te Zaandam. Zijn laatste woonplaats was Zaandam.

Arend Blom, geboren te Rotterdam op 30 april 1925, overleden te Velp op 27 december 2007. Zijn laatste woonplaats was Velp.

H. Metz, hij woonde in de Verenigde Staten van Noord-Amerika. Nadere details zijn op dit moment niet bekend.

Jan Oskam, geboren te Rotterdam op 28 december 1924, overleden te Rotterdam op 10 januari 2008. Zijn laatste woonplaats was Rotterdam. Hij was bestuurslid namens de Nederlandse Vereniging van Ex-Politieke Gevangenen in de Bezettingstijd 1940-1945 in het Bestuur van de Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort. Zie speciaal In Memoriam Jan Oskam.

Aan de familie is condoleance betuigd. Ook vanaf deze plaats wordt onze deelneming uitgesproken.

Het bestuur.